

İLİMLER TASNİFİNDE HADİS İLMİNİN YERİ

Halil İbrahim DOĞAN*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 31 Mayıs 2023, **Kabul Tarihi:** 17 Eylül 2023, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2023, **Atf:** Doğan, Halil İbrahim. "İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/2 (Eylül 2023): 763-804.

DOI: 10.33415/daad.1306923

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 31 May 2023, **Accepted:** 17 September 2023, **Published:** 30 September 2023, **Cite as:** Doğan, Halil İbrahim, "The Place of Hadith in the Classification of Sciences". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 23/2 (September 2023): 763-804.

DOI: 10.33415/daad.1306923

Öz

Hicrî ilk asırlardan günümüze kadar farklı açılardan pek çok ilimler tasnifi yapılmıştır. Çalışmanın konusu, ilimler tasnifinde hadis ilminin yeridir. Araştırmanın amacı, tasniflerde hadis ilminin konumunu ortaya çıkarmaktır. Önemi ise hadis açısından bazı âlimlerin yaptıkları tasnifler hakkında çalışmalar olsa da genel olarak bu ilmin tasniflerdeki yerini ele alan herhangi bir araştırmanın olmamasıdır. Makalede nitel araştırma yöntemlerinden dokümantasyon metodu kullanılarak ilimler tasnifinin olduğu eserler tespit edilerek incelenmiştir. Araştırmanın sonucunda birkaçı hariç başta İslâm filozoflarının yaptıkları olmak üzere ilimler tasnifinin hepsinde hadisin bulunmadığı belirlenmiştir. Hadisin olduğu ilimler tasnifinde onun şer'î/dinî/naklî ilimler kısmında yer aldığı ve tasniflerin bir kısmında hadis ile ilgili bazı konularda bilgiler olduğu tespit edilmiştir. Bunları hadisin rivâyet ve dirâyet şeklinde ikiye ayrılması, hadis ilimleri, literatür, bazı hadislerin şerh edilmesi ve birkaç usûl meselesine temas edilmesi şeklinde sıralamak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Tasnif, Rivâyet/Dirâyet, Literatür, Şerh.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, ibrahimseyh60@gmail.com, Orcid: 0000-0002-9644-5498

The Place of Hadīth in the Classification of Sciences

Halil İbrahim DOĞAN*

Extended Abstract

Islamic sciences first emerged due to the studies conducted around the Qur'an and the Prophet's Sunnah, and then other branches of science became disciplines due to the events that took place. As a result of the conquest movements, the works of philosophical sciences were translated into Arabic, and the classification of sciences began to be made. Although philosophical sciences were classified in the early periods, in later centuries, sciences in other fields, such as religion and language, were included, and comprehensive classifications were put forward. Although classifications of sciences are usually made to emphasize issues such as the definition, subject, purpose, method, and literature of science, to show the relationship and hierarchy between them, or to facilitate education and training, their basis is the problem of the relationship between religion and philosophy in general and reason and revelation in particular in Islamic thought. The subject of this article is the place of hadīth in the classification of sciences from the first centuries of Hijri to the present day. For this purpose, many studies on the classification of sciences were examined, and the scholars who made the classification and their works were identified and investigated whether they included the science of hadīth. However, the article is limited to pointing out the leading figures of those who did not mention the science of hadīth in their classifications. In contrast, the classifications of those who counted this science were touched upon. Although there is extensive literature on this subject, many works related to the classification of sciences have been published in our country in books, articles, papers, etc., with the original text. In the context of the classification of sciences, although there are a few studies on the subject, period, and person related to the science of hadīth, the lack of a study that deals with hadīth in general, unlike other fields, as in this study, reveals the importance of this article. This article aims to determine the position of hadīth in the classifications of sciences and to determine what kind of information about the branch of science is conveyed in them. In order to realize this aim, first of all, the works containing the classifications of sciences were examined using the documentation method, one of the qualitative research methods. As a result of the study, it has been seen that scholars from various branches of science from different parts and traditions of the Islamic world have made classifications of sciences in other languages from the first centuries of Hijri to the present day. According to the sciences they dealt with in their classifications (such as philosophical, philosophical-religious, philosophical-religious-intellectual), classifications in different numbers (two, three, four, etc.) emerged. However, hadīth was not included in the classifications of sciences of Islamic philosophers except for a few. Of those who formed this science, except for al-Suyūtī, none of them was a

* Assist. Prof., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Hadith, Ankara, Turkey, ibrahimseyh60@gmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-9644-5498>

hadīth scholar by profession, but almost all of them had a relationship with hadīth to a greater or lesser extent. In the classifications of sciences that began in the early period, the science of hadīth found a place for itself towards the end of the IVth century. It was mentioned among the sharī'ah/religious/traditional sciences. Although in some classifications, only hadīth is mentioned, what is meant by this is not the hadīth s of the Prophet but the science of hadīth with its rules and principles. Although some of the first classifications of sciences included the science of hadīth with different names in general, it was divided into two as riwāyah and dirāyah with Qāḍī Bayzāwī, and from the first moment until today, it has been observed that there is no unanimity on their definitions and scopes, and each scholar has defined them in different ways. In the first-period classifications, a limited number of hadīth sciences were mentioned. Still, later on, sciences that could be gathered under the same title or that could not be counted as an independent branch of science were counted separately. More details were entered into this subject than necessary. Classifications were also seen to be a source of literature for sciences. In this context, it has been determined that the books of usūl, hadīth, and commentaries are mostly cited, although less in other fields. It has been determined that the literature mentioned in the classifications of sciences has differentiated over time and that this is because each scholar takes into account their environment and their prominent works. However, the date of the works' composition also has an effect. In some of the classifications of sciences, it was determined that some narrations were commented on without giving any information about the science of hadīth.

Keywords: Hadīth, Classification, Riwāyah/Dirāyah, Literature, Commentary.

Giriş

Bilgi ve bilim karşılığında kullanılan ilim, “bir şeyi gerçek yönüyle kavramak”tır. İlk dönemlerde ilim kelimesinin kapsamına Kur’an ve hadis, akabinde fıkıh girse de bununla daha çok hadis ilmi kastedilmiştir. Hadis literatüründe ilim kelimesinin kazandığı terim anlamı genel olarak bütün yönleriyle din bilgisi, özel olarak hadisler ve onların rivâyetiyle ilgili olmuştur.¹ İslâmî ilimler, öncelikle Kur’an ve Hz. Peygamber’in sünneti etrafında yapılan çalışmaların neticesinde ortaya çıkmış, daha sonra yaşanan gelişmelerin sonucunda diğer ilim dalları tedvin edilmiştir.² Kendilerine ait sistemli bir bilgi birikimine sahip olarak müstakil birer disiplin olan ilimlerin tasnifi, fetih hareketlerinin sonucunda felsefî eserlerin Arapçaya tercüme edilmesiyle hicrî ikinci asrın ikinci yarısında başlamıştır. Bundan dolayı ilk dönemlerde İslâm âlimleri genellikle felsefî ilimleri tasnif etmiştir. Zamanla din ve diğer alanlardaki ilimler dâhil edilerek kapsamlı sınıflandırmalar ortaya çıkmıştır. İlimler tasnifi bir ilmin tanımı, konusu, amacı, metodu ve literatürü gibi hususlar üzerinde durmak, aralarındaki ilişkiyi ve hiyerarşiyi göstermek için yapılmıştır.³ Fakat her bir ilim hakkında en azından hadis ilmi bağlamında tasniflerde bu bilgileri bulmak mümkün değildir. Çünkü tasnif yapan âlimlerden bunları zikredenler olduğu gibi bir kısmına yer verenler veya hiç değinmeyenler de vardır. Ayrıca eğitim-öğretimde kolaylık sağlamanın yanında ilimler tasnifi hem tasnif sahibinin hem de o dönemin ilim anlayışını yansıtması açısından önemlidir.⁴ Zira her müellif, kendi bilgisi ve bakış açısını, bulunduğu siyasi/sosyal ve kültürel çevreyi ve yaşadığı dönemde bulunan ilimleri dikkate alarak tasnif yapmıştır.⁵ Bütün bunlara ilaveten tasnif literatürünün esas itibarıyla İslâm düşüncesindeki genelde din-felsefe, özelde akıl-vahiy ilişkisi sorununun bir sonucu olduğu ifade edilmiştir.⁶

Her ilmin bir tanımı, mevzûu, mebâdîi, mesâilî ve gayesi bulunmaktadır. Nitekim hadis ilmine bu açıdan bakıldığında rivâyet ve

¹ İlhan Kutluer, “İlim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/109-111.

² Ömer Türker, “İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, ed. Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 64-66.

³ Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş* (Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988), 135.

⁴ Hidayet Peker, “İbn Hazm’ın İlimler Tasnifi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 320.

⁵ Ali Yıldırım, “İshâk Bin Hasan Tokadî’nin İlimler Tasnifi ve Mantık İlimine Dair Görüşleri”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2018), 165.

⁶ Türker, “İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, 64. Ancak Gazzâlî (öl. 505/1111), ilimleri dinî hükmüne göre farz-ı ‘ayn ve farz-ı kifâye şeklinde sınıflandırmıştır. Âlimlerden her bir grubun kendi uğraştığı ilmi farz-ı ‘ayn olarak kabul ettiğini belirtmekte, kendisi ise akıl bâliğ olan herkesin yapmakla mükellef oldukları üç şeyi (itikad, fil, terk) farz-ı ‘ayn olarak değerlendirmekte ve ilimleri ise ikinci kısımda ele almaktadır. bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ’u ‘ulûmi’-d-dîn* (Beyrut: Dâru’l-Mihhâc, 2011), 1/54-85.

dirâyet şeklinde ikiye ayrılması ve bunların aşağıda görüleceği üzere âlimlerin farklı şekilde tarif etmesi nedeniyle birbirinden değişik görüşler vardır. Bu, aynı zamanda diğer hususlara da yansımıştır. Dolayısıyla her iki hususu birleştirerek hadis ilmini şu şekilde tanımlamak mümkündür: “Hem hadisleri kabul ve red yönlerinden inceleyen hem de hadislerin, usûlüne uygun olarak nakledilmesiyle uğraşan ilim dalıdır.”⁷ Bu tanıma hadislerin anlaşılması ve onlardan hüküm çıkarılmasıyla ilgili bir kayıt da eklemek gerekmektedir. Hadis ilminin mevzûu, Rasûlullah’ın zatı/hadisleri ya da kabul ile red veya delalet/mana açısından râvî ile mervîdir. Mebâdîi ise ya sika râvîlerden rivâyet edilen hadisler ya hadisin sıhhati ve sıfatı hakkında araştırılması gereken hususlar ya da bütün Arapçayla ilgili ilimleri, Hz. Peygamber’le alakalı haber ve kıssaları, usûlü’-d-din ve usûl-i fıkıh, fıkıh vb. hususları bilmektir. Mesâilî ise hadislerden hedeflenen şeylerdir. Gayesi ise dareyn saadeti elde etmek, Nebvî âdâbla süslenmek ve kerih görülen/yasaklanan şeylerden kaçınmak veya sahih bir şekilde hüküm istinbat ederken kullanmak üzere çeşitli açılardan hadis konusunda bir meleke kazanmaktır.⁸

Makalenin konusu, hicri ilk asırlardan günümüze kadar yapılan ilimler tasnifinde hadis ilminin yeridir. Bunun için ilimler tasnifiyle ilgili birçok çalışma incelenmiş, tasnif yapan âlimler ve eserleri tespit edilerek hadis ilmi araştırılmıştır. Makalede hadis ilmini tasnifinde yer veren âlimlerin sınıflandırmalarına temas edilmiş, ancak bu ilmi zikretmeyen kimselerin önde gelenlerine ismen işaret etmekle yetinilmiştir. Bu konuda geniş bir literatür bulunmakla birlikte ülkemizde de ilimler tasnifiyle alakalı birçok eser, asıl metne de yer verilerek çeşitli çalışmalarda yayımlanmıştır.⁹ Fakat bütün tasniflere ulaşmak için çaba gösterilse de literatürün genişliğinden ve bir kısım çalışmaların günümüze ulaşmamasından dolayı hadisin zikredildiği bazı tasnifler tespit edilememiş/değinilmemiş olabilir. İlimler

⁷ Abdullah Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 97.

⁸ Molla Lütfullah b. Hasan et-Tokâdî, *el-Metâlibu’l-ilâhiyye fî mevzû’âti’l-’ulûmi’l-lügaviyye*, thk. Şükran Fazlıoğlu (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012), 55; Ahmed b. Mustafâ Taşköprizâde, *Miftâhu’s-sa’âde ve misbâhu’s-siyâde fî mevzû’âti’l-’ulûm* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-’İlmiyye, 1985), 2/113; Muhammed b. ‘Alî et-Tehânevî, *Keşşâfu istılahâti’l-fünûn ve’l-’ulûm*, thk. ‘Alî Dahrûc vd. (Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996), 1/36; Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekir el-Maraşî, *Tertîbu’l-’ulûm* (Beyrut: Dâru’l-Beşâ’iri’l-İslâmiyye, 1988), 167; Ebû’t-Tayyib Muhammed Sıddîk Hasan Han el-Kannevî, *Ebcedu’l-’ulûm*, thk. ‘Abdülcebâr Zekkâr (Dimaşk-Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-’İlmiyye-Menşûrâtu Vizâratu’s-Sekâfe ve’l-İrşâdi’l-Kavmî, 1978), 2/66, 219-221 Bu konuda geniş bilgi için bk. Ebû’l-Fazl ‘Abdullah b. Muhammed b. es-Sıddîk el-Gumârî, *Tevcihu’l-’inâye li-ta’rîfi’l-’ilmi’l-hadis rivâyetin ve dirâyetin* (Kahire: Mektebetü’l-Kâhire, 2008), 5-24.

⁹ bk. Halis Demir, “İlimler Tasnifi Literatürü Denemesi”, *Balikesir İlahiyat Dergisi* 5/1 (2019), 48-89; Müstakim Arıcı, “Temel Problemler Ekseninde Tasnîfü’l-ulûm ve Enmüze’l-ulûm Literatürleri”, *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, ed. Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 13-61.

tasnifi bağlamında hadis ilmiyle alakalı konu,¹⁰ dönem¹¹ ve şahıs¹² bazlı birkaç çalışma yapılsa da bu çalışmadaki gibi genel olarak hadisi ele alan bir araştırmanın olmaması makalenin önemini ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca ilimler tasnifinde hadise nasıl ve kimler tarafından yer verildiği, hadisi tasnifinde yer verenlerin bu ilim hakkında herhangi bir bilgi zikredip zikretmediği, şayet zikrettiyse hangi konularda bilgiler aktardığı incelenmesi gereken bir husustur. Makalenin amacı, ilimler tasnifinde hadisin konumunu tespit ederek ilgili tasniflerdeki hususları hadis ilmi açısından değerlendirmektir. Bu amacı gerçekleştirmek için öncelikle nitel araştırma yöntemlerinden dokümantasyon metodu kullanılarak yapılan araştırmanın sonucunda birbiriyle ilişkili olanlar hariç kronolojik olarak hadise yer verenlerin ilimler tasnifi tasvirî bir şekilde sıralanmış ve devamında bu âlimlerin hadis ilmiyle ilişkileri kısaca ele alınmış, akabinde bu tasniflerde yer alan bilgiler karşılaştırma yapılarak çeşitli başlıklar altında zikredilmiş, ancak bu başlıklar altına girmeyen hususlar verilmesi uygun olan yerlerde aktarılmıştır.

1. İlimler Tasnifinde Hadis İlmi

İslâm uleması, hicrî ilk asırlardan itibaren günümüze kadar çeşitli faktörlere bağlı olarak farklı dönemlerde ilimler hakkında tasnif yapmıştır. Bazı âlimler, dinî ilimleri ön plana çıkartırken bir kısmı ise sadece felsefî olanları dikkate almış, hem dinî hem de felsefî ya da bunlara edebî ilimleri ilave edenler geniş tasnifler ortaya koymuştur.¹³ Dolayısıyla her bir tasnifte bütün ilimlerin bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Zira ilimleri ilk tasnif eden filozoflardan Câbir b. Hayyân (öl. 200/805), Kindî (öl. 252/866), Farâbî (öl. 339/995) gibi isimler hadis ilmüne yer vermemiştir. Ayrıca Hârizmî (öl. 387/997), İbn Sînâ (öl. 428/1037), İbn Rüşd (öl. 595/1198), İbn ‘Arâbî (öl. 638/1240), Tûsî (öl. 672/1274), Kınalızâde (öl. 979/1572) gibi ilimleri sınıflandıran âlimlerin de tasniflerinde hadis ilmi bulunmamaktadır.¹⁴

Tasnifinde hadisi zikreden ilk kişi filozof ‘Âmirî’dir (öl. 381/992). O, ilimleri millî/dinî ve hikemî/felsefî diye ikiye ayırdığı tasnifinde millî olanları hissî (hadis), aklî (kelâm) ve müşterek (fıkıh) şeklinde ve

¹⁰ Gülsüm Korkmazer, “Osmanlı İlimler Tasnifinde Hadis Şerhçiliği”, *Osmanlı’da İlm-i Hadis*, ed. Zekerîya Güler vd. (İstanbul: İsar Yayınları, 2020), 513-530.

¹¹ Mustafa Celil Altuntaş, *Osmanlı Döneminde Hadis İlmi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 151-165.

¹² Ali Arslan, “İbnü’l-Ekfânî’nin (Ö. 749/1348) İlimleri Tasnifi ve Bu Tasnifte Hadis İlmi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/18 (2020), 15-39; Ali Arslan, “Âmirî (ö. 381/992) ve Hârizmî’nin (ö. 387/997) İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri”, *Diyanet İlmî Dergi* 56/2 (2020), 111-132.

¹³ Kutluer, “İlim”, 22/113.

¹⁴ bk. Ali Kürşat Turgut, *İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi Geleneği* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2022).

hadisi diğerlerinin önünde sıralamaktadır.¹⁵ ‘Âmirî’nin hadise başlangıç faziletini vermesinin nedeni, onu diğer ilimler için temel bir kaynak olarak görmesidir. Ayrıca hadisi bir ilim dalı olarak kabul etmeyenleri ve muhaddisleri eleştirenleri tenkid ederek hadisin sadece bir şeyler işitmek/nakil olmadığını vurgulamakta, bütün dinî ilimlerin kaynağı saydığı hadisle uğraşan muhaddislerin kendilerine başvurulmasını gerekli görmekte ve ashâb-ı hadisin şu özelliklerine işaret etmektedir: Tarih bilgileri sayesinde râvîlerin neseplerini, memleketlerini ve ömürlerini bilmeleri; sahih hadisleri zayıf olanlarından ayırt etmeleri; Hz. Peygamber’in sünnetlerini sika kimselerden almak için rihle yapıp pek çok zorluğa katlanmaları; hadislerin çeşitlerini bilerek onu her türlü tehlikeye (uydurma, yalan vb.) karşı korumaları.¹⁶ Tasnifinde sadece dinî ilimleri sınıflandıran Ebû Tâlib el-Mekkî (öl. 386/996) ise “selef devrinde bilinenler ile sonradan ortaya çıkanlar” şeklinde iki kısma ayırmaktadır. İlkinde sünnet ve âsâr ilmine, ikincisinde ilelü’l-hadis, hadislerin tariklerini ve zayıf râvîlerin kusurlarını araştırmak, âsârı nakledenleri zayıf kılmak (cerh-ta’dîl/ricalu’l-hadis/usûlu’l-hadis) ilimlerine işaret etmektedir.¹⁷ Eserinde hadisleri sıkça kullanan ve çok fazla rivâyet nakleden, *Kûtu’l-kulûb*’un temelini âyetlerin yanında hadislerle oluşturan, düşünce yapısının merkezinde hadis ilmi ve hadisler bulunan¹⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, hadislerin sıhhatini tespit etmeyi bid’at ve râvîlerin hâlini araştırmayı gıybet olarak kabul etmekte, bunları sefelin yolundan ayrılma şeklinde değerlendirmektedir.¹⁹ ‘Âmirî ile Ebû Tâlib el-Mekkî arasındaki farklılık, sahip oldukları bakış açısı ve metodolojiden kaynaklanmaktadır. Zira ‘Âmirî, muhaddislerin yapmış oldukları işi savunurken Ebû Tâlib el-Mekkî ise bu tür faaliyetlerin Hz. Peygamber’den sonra ortaya çıktığı için muhdes olduğunu belirterek eleştirmektedir.

Hakkında herhangi bir bilginin olmadığı IV/X. yüzyıl âlimlerinden İbn Ferîğûn (öl. ?), ilimleri dinî ve felsefî diye ikiye ayırıp hadisi ilminin içerisinde saymaktadır.²⁰ İhvân-ı Safâ ise pratik, dinî ve felsefî şeklinde ilimleri üçe taksim ettiği tasnifinde hadisi “rivâyât ve ahbâr ilmi” ismiyle

¹⁵ Ebû’l-Hasen Muhammed b. Yûsuf el-‘Âmirî, *Kitâbu’l-İ’lâm bi-menâkibi’l-İslâm*, thk. Ahmed ‘Abdülhamîd Gurâb (Riyad: Dâru’l-İsâle, 1988), 80-81.

¹⁶ ‘Âmirî, *Kitâbu’l-İ’lâm*, 107-110. Ayrıca bk. Ali Arslan, “Bir Filozofun Gözünden Hadis İlmi ve Hadis Âlimleri: Âmirî (Ö. 381/992) Örneği”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 380-387.

¹⁷ Ebû Tâlib Muhammed b. ‘Alî el-Mekkî, *Kûtu’l-kulûb fî mu’âmeleti’l-mahbûb ve vasfî tarîki’l-mürîd ilâ makâmi’l-tevhîd*, thk. Muhammed İbrâhîm Muhammed er-Radvânî (Kahire: Mektebetü Dâri’t-Türâs, 2001), 1/459.

¹⁸ Merve Sağan, *Ebû Tâlib el-Mekkî’nin (ö. 386/996) Düşüncesinde Dinî İlimlerin Gelişimi ve Tasavvuf* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 48.

¹⁹ Bilal Saklan, “Ebû Tâlib el-Mekkî (386/996) ve Bazı Hadis Meselelerine Bakışı”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1996), 99-122; Sağan, *Ebû Tâlib el-Mekkî’nin Düşüncesinde Dinî İlimler ve Tasavvuf*, 47-54.

²⁰ Turgut, *İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi Geleneği*, 47-48.

dinî kısma dâhil etmekte ve muhaddisleri “rivâyet uleması” olarak nitelendirmektedir.²¹ İhvân-ı Safâ düşüncesinin Osmanlı’ya taşınmasında önemli bir rol üstlenen ‘Abdurrahman el-Bistâmî (öl. 858/1454), kaynağını belirtmese de²² onlara ait sınıflandırmayı *el-Fevâyihu’l-miskiyye*’de zikretmekte, tasnifinde ilmu’l-hadise ismen işaret etmektedir.²³ Zâhiriyye mezhebinin en büyük temsilcisi İbn Hazm (öl. 456/1064), ilimleri yedi kısımda sınıflandırıp hadisi milletten millete değişen ilimlerin dinî kısmında saymakta, hadisin “metinlerinin ve râvîlerinin bilgisi” olmak üzere ikiye ayrıldığını ifade etmekte yetinmektedir.²⁴

İslâm literatüründe farklı ilimler tasnifi yapan âlimlerden Gazzâlî, *Makâsıdu’l-felâsife*’de sadece felsefî ilimleri sıralarken²⁵ *el-Mustasfâ*’da sırf aklî ve naklî ile her ikisinin bulunduğu ilimler şeklinde üçe ayırıp hadisi naklî olanların içerisinde saymaktadır.²⁶ *er-Risâletü’l-ledünniye*’de ilimleri şer’î ve aklî olarak sınıflandırıp hadisi şer’î olanların içerisine dâhil eden Gazzâlî, Hz. Muhammed’in Arapların en fasihi, kendisine vahiy indirilen, her türlü meseleyi kavrayan ve her sözü ihata eden bir kimse olması hasebiyle hadislerin bilinmesi gerektiğini ve nefsinin dine tabi kılıp kalbi temizlemeden hadislerin anlaşılmayacağını belirtmektedir.²⁷ *İhyâ*’da ise ilimleri farz-ı ayn ve farz-ı kifâye olarak ikiye ayırmakta, kifâyeyi şer’î olan ve olmayan diye sınıflandırmakta, şer’îyi dört kısma tasnif edip Kitap, icmâ’ ve sahâbenin âsârı ile birlikte sünneti aslî ilimlerin ve hadisle ilgili (ricâl bilgisi, râvîlerin isimleri, adaleti, hâli, yaşı vb.) hususları ise tamamlayıcı/mütemmimât ilimlerin arasında saymaktadır.²⁸ Böyle bir tasnifle Gazzâlî, sünneti İslâm dininin kaynakları arasında zikretmekte ve mütemmimât başlığı altında ise hadis usûlü/cerh-ta’dil/ricâlü’l-hadîs ilmini kastetmektedir.²⁹

²¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, çev. İsmail Çalıskan vd. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 1/181; Mahmut Meçin, “İhvân-ı Safâ’da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2014), 427-458.

²² Veysel Kaya, “Abdurrahman Bistâmî’nin Bilimler Tasnifi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2016), 197, 199.

²³ ‘Abdurrahman b. Muhammed el-Bistâmî, *Kitâbu’l-Fevâyihu’l-miskiyye fî fevâ’idi’l-Mekkiyye* (Kayseri: Millet Genel Kütüphanesi, Reşid Efendi, 426), 12a, 16b.

²⁴ Ebû Muhammed ‘Alî b. Ahmed İbn Hazm el-Endelüsî, “Risâletü Merâtibi’l-‘ilim”, *Resâ’ili İbn Hazm el-Endelüsî*, thk. İhsân ‘Abbâs (Beirut: el-Mü’essesetü’l-‘Arabiyye, 1983), 4/78-81.

²⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Makâsıdu’l-felâsife*, thk. Süleymân Dünyâ (Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, 1961), 134-137.

²⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ‘ilmi’l-usûl*, thk. Hamza b. Züheyr (Medine: el-Câmi’atü’l-İslâmiyye, 1413), 1/3-4.

²⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, “er-Risâletü’l-ledünniye”, *Mecmû’atu resâ’ili’l-İmâm el-Gazzâlî*, thk. İbrâhîm Emîn Muhammed (Kahire: el-Mektebetü’t-Tevfikîyye, ts.), 244-247; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Kitâbu’l-Fâtihati’l-‘ulûm* (Mısır: el-Matba’atu’l-Hüseyniyye, 1322), 35-36.

²⁸ Gazzâlî, *İhyâ’u ‘ulûmi’d-dîn*, 1/54-85.

²⁹ Gazzâlî’nin tasnifleri hakkında bilgi için bk. Osman Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, çev. Ahmet Çapku (İstanbul: İnsan Yayınları, 2020), 219-242.

Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210), Farsça eseri *Câmi'ü'l-'ulûm*'da ilimleri naklî, aklî ve dil, edebiyat ile alet şeklinde üçe ayırdığı tasnifinde hadisi naklî kısımda sayıp “hadisin kısımları, müteşâbih âyetlerin nâzil olmasının sebebi ve tefsiri, bazı hadislerin açıklanması/sırrı/te'vîli” gibi hususlara temas etmektedir.³⁰ Mehmed Şâh Fenârî (öl. 839/1435) ise Râzî'nin değindiği 60 ilme 40 tane daha ilave edip içerisinde hadisin bulunduğu naklî ve aklî 100 ilmi Arapça olarak ele almaktadır.³¹ Ancak Fenârî, Râzî gibi naklî ve aklînin yanında alet ilimlerine de yer vermektedir.³² Sûfî filozof İbn Seb'în (öl. 669/1270), ilimleri şer'î, edebî ve felsefî şeklinde üç kısımda sınıflandırdığı tasnifinde hadisi “ilmü'r-rivâyât ve'l-ahbâr” adıyla ismen zikretmektedir.³³ Dili Farsça olan *Letâ'ifu'l-hikme*'de sık sık hadisler kullanan ve dinî hükümlerin delillerinin ya Kur'an ya da Hz. Peygamber'in hadisleri olduğunu söyleyen Urmevî (öl. 682/1283) ise ilimleri dinî ve felsefî diye ikiye ayırarak dinî→fürû'→maksûd→hadis şeklinde bir sınıflandırmaya gitmektedir ki³⁴ Şîrâzî (öl. 710/1311) de aynı tasnifi benimsemektedir.³⁵ Farsça eserinde Âmülî (öl. 753/1352'den sonra), ulûm-i evâhir ve ulûm-i evâil şeklinde diğerlerinden farklı bir ayırım yapıp hadisi ilminin şer'îyyât bahsinde “ilm-i ahbâr” adıyla zikretse de metinde “ilm-i hadis” demekte, bazı hadis istilahları ve kitapları, hadis çeşitleri, hadis nakli meselesi; İslâm, kader ve amellerin niyetlere göre olmasıyla ilgili üç hadis şerhi; iman, edeb, ahlâk ve öğütlerle alakalı kırk hadis; şer'î yükümlülüklerle ilgili kırk hadis konu edilmektedir.³⁶

Müfessir Beyzâvî (öl. 685/1286), ilimleri sekiz başlıkta sınıflandırdığı tasnifinde hadisi ilmu'n-nevâmîs/din ilimleri içerisinde rivâyet ve dirâyet şeklinde iki ayrı ilim olarak zikretmektedir.³⁷ İbnü'l-Ekfânî (öl. 749/1348) de Beyzâvî gibi bir tasnif yapmaktadır.³⁸ Dâvûd-i Kayserî (öl. 751/1350),

³⁰ Eşref Altaş, “Fahreddin er-Râzî'nin İlimler Ansiklopedisi: Câmi'ü'l-'ulûm ya da Hadâiku'l-envâr”, *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, ed. Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 108, 117-118.

³¹ Ebü'l-Berekât Mehmed Şâh b. Mehmed el-Fenârî, *Kitâbu Enmüzeci'l-'ulûm* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3677), 8a-9b.

³² Mehmet Çiçek, “Mehmed Şâh Fenârî ve Enmüzeci'l-'ulûm'u”, *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, ed. Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 247, 273.

³³ Ebü Muhammed 'Abdülhakk b. İbrâhîm İbn Seb'în el-Mürsî, *Büddü'l-'ârif*, thk. Corc Kettûra (Beyrut: Dâru'l-Endelüs-Dâru'l-Kindî, 1978), 121-124.

³⁴ M. Cüneyt Kaya, “Bir 'Filozof' Olarak Sirâceddîn el-Urmevî (ö.682/1283): Letâifü'l-hikme Bağlamında Bir Tahlil Denemesi”, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17/33 (2012), 24-28.

³⁵ Bakar, *İslâm Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, 303-318.

³⁶ Ali Ertuğrul, “Şemseddin Âmülî ve İlimler Ansiklopedisi Eseri: Nefâisü'l-fünûn fî arâisi'l-uyûn”, *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, ed. Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 181-182, 187.

³⁷ Mansur Koçinkağ, “Kâdî Beyzâvî'ye (v. 685 / 1286) Göre İlimlerin Tasnifi ve Munîf fî Sinâ'ati't-Tarîf/ Ta'rîfâtü'l-'Ulûm Adlı Eserinin Edisyon Kitiği”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 26 (2015), 397.

³⁸ Ebü 'Abdullah Muhammed b. İbrâhîm İbnü'l-Ekfânî el-Ensârî, *İrşâdu'l-kâsîd ilâ esne'l-makâsîd fî envâ'i'l-'ulûm*, thk. 'Abdulmün'im Muhammed 'Ömer (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1411), 155-156, 160.

ilimleri şer‘î, aklî ve dil diye üçe ayırıp hadise ilk kısımda yer vermektedir.³⁹ İbn Haldûn (öl. 808/1406) ise ilimleri aklî, naklî ve medeniyet şeklinde üçe ayırdığı meşhur eseri *Mukaddime*’de hadisi naklî olanların kapsamına dâhil etmektedir.⁴⁰ Kalkaşendî (ö. 821/1418) de ilimleri yediye ayırdığı tasnifinde hadisi şer‘î olanların içerisinde rivâyet ve dirâyet diye iki ayrı başlıkta zikretmektedir.⁴¹

Osmanlı âlimi Tokatlı Molla Lütffî (öl. 900/1495), ilimleri dil ve şer‘î olarak tasnif edip şer‘î kısmın altında hadisle ilgili 11 ilme yer vermektedir.⁴² Daha sonra hadisle ilgili bu detaylı sınıflandırma devam etmese de ilimleri şer‘î ve felsefî diye iki başlığa ayıran Hafîd et-Teftâzânî (öl. 916/1510), hadis ilmi ve usûlüne şer‘înin içerisinde geniş bir şekilde temas etmektedir.⁴³ Zekeriyâ el-Ensârî (öl. 926/1520) ise ilimleri din, dil, riyâzî ve aklî şeklinde dört kısımda sınıflandırıp hadisi din ilimleri kapsamında ele almaktadır.⁴⁴ İlimlerle ilgili eseri *Miftâhu’s-sa‘âde*’de Taşköprizâde (öl. 968/1561), hadise dinî olanların içerisinde rivâyet ve dirâyet açısından iki ayrı başlık altında yer vermekte, hadisle ilgili çeşitli ilim dallarına işaret etmektedir.⁴⁵ Birgivî (öl. 981/1573) ise emredilen, nehyedilen ve mendûb şeklinde bir sınıflandırma yapmakta, ilm-i hadisi ve usûlünü emredilenin farz-ı kifaye kısmında saymaktadır.⁴⁶ İlimlere dair telif ettiği *el-Fevâ’idü’l-Hâkâniyye*’de Şîrvânî (öl. 1036/1627), şer‘î, edebî ve felsefî şeklinde yaptığı tasnifin ilk kısmında hadis ilmi ve usûlüne yer vermektedir.⁴⁷ *Keşfu’z-zûnûn*’da Kâtip Çelebî (öl. 1067/1657), kendinden önceki Taşköprizâde, Şîrvânî gibi âlimlerin tasnifine

³⁹ İhsan Fazlıoğlu, “İznik’te Ne Oldu? Osmanlı İlmî Hayatının Teşekkülü ve Dâvûd Kayserî”, *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2017), 53-56.

⁴⁰ Ebû Zeyd ‘Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn el-Hadramî, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. ‘Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Dımaşk: Dâru’l-Belhî, 2004), 2/177-184; Murteza Bedir, “İbn Haldun’un Gözüyle Naklî İlimler”, *Geçmişten Geleceğe İbn Haldun -Vefatının 600. Yılında İbn Haldun’u Yeniden Okumak-* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2006), 219-233.

⁴¹ Ebû’l-‘Abbâs Ahmed b. ‘Alî el-Kalkaşendî, *Kitâbu Subhi’l-a’sâ* (Kahire: Dâru’l-Kütübî’l-Misriyye, 1922), 1/470-471.

⁴² Molla Lütffî, *el-Metâlibu’l-ilâhiyye*, 55-58; Sami Arslan, *Molla Lütffî’nin İlimlerin Tertibine Dair er-Risâle fi’l-Ulûmi’s-Şer’iyye ve’l-Arabîyye Adlı Eseri ve Haşiyesi: Metin-Tercüme-Değerlendirme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 102-104.

⁴³ Hafîd Ahmed b. Yahyâ et-Teftâzânî, *ed-Dürrü’n-nadid fî mecmû’ati’l-Hafîd*, thk. Muhammed Bedrüddîn Ebû Firâs en-Na’sânî (Mısır: Matba’atu’l-Tekaddüm, 1322), 2, 47-109.

⁴⁴ Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed el-Ensârî, *el-Lü’lü’ü’n-nazîm fî revmi’l-te’allüm ve’l-ta’lîm* -‘Abdullah Ahmed Nezir’in şerhi *Hizânetü’l-‘ulûm*’u ile birlikte- (Beyrut: Dâru’l-Beşâ’iri’l-İslâmiyye, 1998), 43, 56.

⁴⁵ Taşköprizâde, *Miftâhu’s-sa‘âde*, 2/52-53, 113-131, 341-344, 551-553.

⁴⁶ Mehmed b. ‘Alî el-Birgivî, *et-Tarîkatü’l-Muhammediyye ve’s-sîretü’l-Ahmediyye*, thk. Muhammed Nâzım en-Nedvî (Dımaşk: Dâru’l-Kalem, 2011), 107-139; Lütffü Cengiz, “Birgivî’de İlimler Sınıflandırması”, *Balikesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivî*, ed. Mehmet Bayyigit vd. (Balikesir: Balikesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021), 2/145-151.

⁴⁷ Sadreddinzâde Mehmed Emin Şîrvânî, *el-Fevâ’idü’l-Hâkâniyye*, çev. Ahmet Kamil Cihan vd. (İstanbul: YEK Yayınları, 2019), 110-129; Ahmet Kamil Cihan - Salih Yalın, “Mehmed Emin Şîrvânî ve el-Fevâidü’l-Hâkâniyye’si Üzerine”, *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, ed. Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 337-357.

işaret etmekte,⁴⁸ aynı yaklaşım *Mahzenu'l-'ulûm*'da da görülmekte, hadis başlığında *Miftâhu's-sa'âde*'nin Türkçesi *Mevzûâtu'l-'ulûm*'la⁴⁹ neredeyse aynı bilgiler yer almaktadır.⁵⁰

İlimlere ait terimlerin tariflerini yapan Tehânevî (öl. 1158/1745'ten sonra), Arap dili ve edebiyatı, şer'î ve hakikî ilimler şeklinde üçe ayırıp hadis usûlü ve ilmüne ikinci kısımda değinmektedir.⁵¹ Akkirmânî (öl. 1174/1760) ise dil, mantık, felsefe ile şer'î olmak üzere ilimleri dörde taksim etmekte, ilmu dirâyeti'l-hadise son kısımda temas etmektedir.⁵² Ahmed Cevdet Paşa (öl. 1895) ile Sava Paşa (öl. 1904) hadisi naklî ilimlerin içerisinde şer'î olanların arasında saymaktadır.⁵³ İzmirli İsmail Hakkı (öl. 1946) ise ilimleri naklî ve aklî diye iki sınıfta gruplandırdıktan sonra naklî ilimleri İslâmî olarak isimlendirmekte, yüce ve yardımcı şeklinde ikiye tasnif edip hadis ilmünü ilkinin içerisine dâhil etmekte ve hadis usûlü ile asl-ı hadis olarak ikiye ayırmaktadır ki⁵⁴ ikincisiyle kastedilen rivâyetu'l-hadistir.

İlimleri herhangi bir sınıflandırma yapmadan eserinde zikreden İslâm âlimleri de bulunmaktadır. Ebû Hayyân et-Tevhîdî (öl. 414/1023) 14 ilmin içerisinde “sünnet” şeklinde zikrettiği başlıkta sünnetin bazısının ilim ve bazısının ise amel gerektirdiğini, en önemli hususun sünnetin sahih olanını zayıfından ayırt etmek olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵ Aralarında hadisin olduğu yedi ilme temas eden Hûyî'ye (öl. 1240) karşılık⁵⁶ Devvânî (öl. 908/1502), on ilim/meseleyi ele aldığı *Enmûzecu'l-'ulûm*'da hadis usûlünü başta zikrederek sadece zayıf hadisle amel meselesine değinmektedir. O, âlimlerin dinî hükümlerin zayıf hadisle tespit edilemeyeceğinde görüş birliği içinde bulunduğunu ve amellerin fazileti konularında zayıf hadisle amel etmenin caiz hatta müstehab olduğuna kanaat getirdiklerini belirtip Nevevî'nin (öl. 676/1277) *Kitâbu'l-Ezkâr*'ında⁵⁷ bunu açıkladığını

⁴⁸ Kâtib Çelebî Mustafâ b. 'Abdullah, *Keşfu'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Şerefaddin Yalıtıkaya-Muallim Rifat el-Kilisi (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-İslâmiyye, 1941), 1/11-18.

⁴⁹ Ahmed b. Mustafâ Taşköprizâde, *Mevzûâtu'l-'ulûm (İlimler Ansiklopedisi)*, çev. Taşköprizâde Kemâleddin Efendi (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1975), 1/383-384, 451-471, 2/725-727, 924-925.

⁵⁰ Abdülzâde Muhammed Tâhir - Serkiz Urpilyân, *Mahzenu'l-'ulûm* (İstanbul: y.y., 1998), 117-136.

⁵¹ Tehânevî, *Keşşâfu istulâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, 1/36-37.

⁵² Muhammed b. Ahmed el-Akkirmânî, *Ta'rifâtu'l-fünûn ve menâkibi'l-musannifin* (Almanya: Berlin Eyalet Kütüphanesi), 28a-28b.

⁵³ Ahmed Cevdet Paşa, *Beyânu'l-unvân* (İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1299), 34-39; Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, çev. Baha Arıkan (Ankara: Yeni Matbaa, 1955), 1/124-126.

⁵⁴ Tahsin Demir, “Kadim ve Cedid Arasında İlimler: İzmirli İsmail Hakkı'nın Tasnifi'l-'Ulûm Adlı Risalesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 63/2 (2022), 1013, 1019.

⁵⁵ Ali Kürşat Turgut, “Ebû Hayyân Tevhîdî'nin İlimler Tasviri: Risâle fi'l-'Ulûm”, *Diyanet İlmî Dergi* 55/2 (2019), 538.

⁵⁶ Şemsüddîn Ahmed b. Halil el-Hûyî, *Kitâbu Yenâbi'i'l-'ulûm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıb Paşa, 1056), 62a-90b.

⁵⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Ezkâr*, thk. Yûsuf 'Alî Bûdeyvi-Ahmed Muhammed es-Seyyid (Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2013), 41-42.

belirtmektedir. Bu görüşte bir sorun gören Devvânî'ye göre zayıf hadisle amel in caiz ve müstehap sayılması, şer'î beş hükümden ikisi olup hadise göre amel müstehap olursa zayıf hadisle amel sabit olmuştur ki bu da zayıf hadislerle hüküm verilemeyeceğine dair kabule aykırıdır. Devvânî, bu çelişkiden kurtulmak için Nevevî'nin sözünü "Bir amelin fazileti hakkında sahih ve hasen hadis varsa aynı konudaki zayıf hadisin rivâyeti caiz olur." şeklinde açıklanmaya çalışıldığını zikretmektedir. Ancak kastedilenin bu olmayıp bir amelin caiz veya müstehap sayılması ile zayıf hadis rivâyetinin birbirinden farklı şeyler olduğunu, zayıflığını açıklamak şartıyla hadis rivâyet etmek caizse de bunun hadisle amel etmenin caiz olacağı manasına gelmediğini belirtmektedir. Devvânî, fezâil-i a' mâl noktasında zayıf hadisle amel etmenin sonucu eğer haram veya kerahete düşürme tehlikesi varsa bunun yapılmamasını dile getirmekte ve mübah veya müstehaba götürürse bunun caiz olduğunu ifade etmektedir. Ancak bir şeyin mübah olması için hadisin bulunmasının gerekmediği, eşyada asıl olanın haram değil de ibaha olduğu ve zayıf hadisle hiçbir hükmün tesis edilmediği kanaatindedir.⁵⁸ Fakat "Hadisin çeşitlerinin ve kısımlarının bilindiği ilim" diye tanımladığı hadis usûlü kısmında Hz. Peygamber'den her nakledilen rivâyetin sahih olmadığını söyleyerek onların üçe (doğru olduğu bilinen/mütevatir, yalan olduğunu bilinen/mevzû' ve durumu bilinmeyen/sahih, zayıf ve mürsel, munkatî' ile mechûl) ayrıldığını belirten Şirvânî, Devvânî'nin zayıf hadisle amel konusundaki görüşünü aynı şekilde yer verse de onun yorumlarının zorlama olduğunu belirtmektedir. Şirvânî, bir hadisin zayıf sayılmasının herkese göre değişebilen cerhe bağlı olduğu için birine göre zayıf sayılan hadisin bir başkasının nazarında böyle olmayacağı ve bu konuda çok fazla ihtilafın bulunduğunu, zayıf hadisleri incelemeyen ve sıhhatini araştırmayan birçok kimsenin zayıf hadislerle istişhad ettiğini ve kabul görmüş yaygın hadisler hâline geldiklerini belirtmektedir.⁵⁹ Nitekim zayıf hadislerle amellerin fazileti noktasında farklı görüşler olsa da tatbikatta bazı ahkâm konularında bile onun kullanıldığı belirlenmiştir.⁶⁰

Suyûtî (öl. 911/1505) *en-Nükâye* ve şerhi *İtmâmu'd-Dirâye*'de 14 ilme yer verip üçüncü sırada ilmu'l-hadise değinmektedir.⁶¹ *Uyûnu'l-*

⁵⁸ Ebû 'Abdullah Muhammed b. Es'ad ed-Devvânî, *Risâletü Enmûzecu'l-ulûm*, thk. Ali Kürşat Turgut-Ömer Osman Arık (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 44-49; Ali Kürşat Turgut, "İlimlerden Örnekler: Devvânî'nin Enmûzecu'l-ulûm'u", *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, ed. Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 297-319.

⁵⁹ Şirvânî, *el-Fevâ'idü'l-Hâkâniyye*, 122-129.

⁶⁰ Bu konuda geniş bilgi için bk. Selahattin Polat, "Zayıf Hadislerle Amel", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 83-110.

⁶¹ Ebû'l-Fazl 'Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Suyûtî, *İtmâmu'd-dirâye li-kurrâ'i-Nükâye*, thk. 'Abdülkâdir Muhammed el-Mu'tasım Dahmân vd. (Kuveyt: Dâru'd-Diyâ', 2017), 1/52-55, 1/293-402; Abdullah Taha İmamoğlu, "İlimler Tasnifi Açısından Süyûtî'nin en-Nükâye'si", *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, ed. Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 321-336.

mesâ'il'de 30 ilmi ele alan 'Abdülkâdir et-Taberî (öl. 1033/1623), onuncu sırada hadis usûlüne işaret etmektedir.⁶² İshâk b. Hasan et-Tokâdî (öl. 1090/1679) ise içinde hadisin de olduğu 20 ilmi manzum bir hâlde sıralamaktadır.⁶³ Erzurumlu İbrahim Hakkı (öl. 1194/1780) da benzer bir şekilde 31 ilmi ele almaktadır.⁶⁴ Hasan el-Yûsî (öl. 1102/1691) ise felsefî, matematik ve tabiî ilimleri saydıktan sonra İslâmî olanların içerisinde "Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerini araştıran ilim" diye tanımladığı hadis ilmine yer vermekte ve bu başlıkta hadis usulünün temel kavramlarına değinmektedir.⁶⁵ Tarsûsî (öl. 1145/1732), tasnifinde hadis usûlü ve hadis ilmini ayrı başlıklarda zikretmesine karşılık⁶⁶ Saçaklızâde (öl. 1145/1732) sadece hadis ilmi şeklinde bir başlık atmaktadır.⁶⁷ Son dönem âlimlerinden Sıddîk Hasan Han (öl. 1307/1890) ise *Ebcedu'l-'ulûm*'da hadisle alakalı birçok ilim dalını sıralamaktadır.⁶⁸ Görüldüğü üzere bu başlıkta ilimler tasnifinde hadis ilminin yerini tespit etmek için genellikle kronolojik olarak kaynakların incelemesi yapılmıştır. Ancak ilimler tasnifi hakkında yapılan literatür dikkate alındığında hadisin çok az bir kısmında yer aldığı dikkat çekmektedir.

Tasnifinde hadise yer veren ulemanın bu ilimle ilişkisi açısından bakıldığında ise şunu söylemek mümkündür: Farklı ilim dallarıyla iştigal etse de meslekten bir hadisçi olan Suyûtî dışındaki âlimlerin genelinde hadis ilminde onun seviyesinde olacak ya da diğer ilimlerdeki bilgileri kadar bir birikimleri bulunmamaktadır. Ancak bu durum, onların hadisle hiçbir alakalarının olmadığı anlamına gelmemelidir. Nitekim hemen hepsinin biyografisine bakıldığında eğitim aldıkları ilk ilimlerden birinin hadis

⁶² Ebû Bekir 'Abdülkâdir b. Muhammed et-Taberî, *Kitâbu'l-'Uyûni'l-mesâ'il min a'yâni'r-resâ'il*, thk. Muhammed 'Ömer el-Hüsâmî (Kahire: Matba'atu'l-İslâm, 1316), 136-139.

⁶³ Bayram Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri (İnceleme-Metin)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 175-226.

⁶⁴ Şükran Fazlıoğlu, "Ta'lim ile İrşâd Arasında: Erzurum İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 10/18 (2005), 122-131.

⁶⁵ Ebû'l-Mevâhib el-Hasen b. Mes'ûd el-Yûsî, *el-Kânûn fî ahkâmi'l-ilim ve ahkâmi'l-'âlim ve ahkâmi'l-müte'allim*, thk. Hamîd Hamânî (Rabat: Matba'atu Şâle, 1998), 215-217; Tuncay Başoğlu, "Hasan el-Yûsî'nin İlimler Tasnifi: XVII. Yüzyıl Mağrib'inde Bir İlim Rehberi", *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, ed. Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 373-402.

⁶⁶ Muhammed b. Ahmed et-Tarsûsî, *Enmûzecu'l-'ulûm li-erbâbi'l-fuhûm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıb Paşa, 1062), 47a-50a, 67b-71b; Hatice Toksöz, "Tarsûsî ve Enmûzecu'l-'ulûm li-erbâbi'l-fuhûm'u", *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, ed. Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 403-414.

⁶⁷ Saçaklızâde, *Tertibu'l-'ulûm*, 167-169; Yasin Apaydın, "İlimlerin Rütbelendirilmesi: Saçaklızâde ve Tertibü'l-'ulûm Bağlamında Bir İnceleme", *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, ed. Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 415-435.

⁶⁸ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedu'l-'ulûm*, 2/23-24, 29, 47-48, 54, 61-62, 66-67, 118, 202-203, 211-212, 219-236, 285-286, 287, 305, 306, 314, 335-336, 352, 361, 363, 387-392, 479, 514, 535-539.

olduğu ve pek çoğunun hadislerle ilgili eserler telif ettiği ya da kitaplarında hadisler naklettiği görülmektedir. ‘Âmirî, hadisi temel bir kaynak olarak görmekte, bu ilme ve muhaddislere karşı yöneltilen tenkidlere cevaplar vermektedir. Ebû Tâlib el-Mekkî ise her ne kadar dini muhafaza eden kimseler olarak vasıflandırdığı hadis âlimlerinin yapmış oldukları sened ve metin tenkidini eleştirse de Hz. Peygamber’e itaat etmenin ve onun sünnetine/hadislerine tabi olmanın gerekliliğini ifade etmektedir. İhvân-ı Safâ’nın rivâyetleri kendi görüşlerine göre yorumladıkları, hatta felsefî düşüncelerini desteklemek için hadis uydurdıkları ve eserlerinde çeşitli hadisleri kullandıkları tespit edilmiştir.⁶⁹ Hadis ilminde âlim olan⁷⁰ Bistâmî’ye göre tüm bilimler, kendilerini dinin temel metinleri olan Kur’an ve hadise referansla meşru hale getirmek durumundadır. Zaten kendisi de ilgi duyduğu harf ilminin Kur’an’ın yanında sünnete dayandığını savunmaktadır.⁷¹ Endülüs’lü âlim İbn Hazm ise çeşitli ilimlerin yanı sıra hadis ilminde de önde gelen bir âlimdir. O, sünneti vahiy kaynaklı ve bağlayıcı olarak kabul etmekte, hadislerle ilgili farklı konularda görüşleri bulunmakta ve eserlerinde pek çok rivâyete yer vermektedir.⁷² Kelâm, felsefe, tasavvuf, fıkıh gibi birçok ilim dalında müstakil eserler telif eden Gazzâlî ise sünnetin kaynağı ve bağlayıcılığı noktasında İbn Hazm gibi düşünmekte, sadece ilimler tasnifi yaptığı *İhyâ*’da yer verdiği hadisler açısından birçok âlim tarafından tenkid edilse de beş bine yakın hadis nakletmekle birlikte diğer eserlerinde de rivâyetler aktarmaktadır.⁷³ Hadis alanında herhangi bir eseri olmayan Fahreddin er-Râzî, âhâd hadislerin itikat alanında delil olamayacağını, ancak buna karşılık amelî konularda kullanılabileceğini belirtmekte, hadis rivâyetlerine karşı bir güvensizlik duygusu taşımakta ve senedden ziyade metin üzerinde durmaktadır.⁷⁴ Dil ve fıkıh âlimi olan Mehmed Şâh Fenârî’nin ilimleri tasnif ettiği eserinde çeşitli hadislerle dair açıklamaları bulunmaktadır. İbn Seb’in de aklî (felsefe, mantık, cedel vb.) ve naklî (tefsir, hadis, fıkıh vb.) ilimlerdeki dirâyetinden söz edilen⁷⁵ Urnevî gibi eserlerinde hadisler nakletmektedir. Şîrâzî ise hadis alanındaki birikimine rağmen bu ilimde müstakil bir eseri olmayan bir

⁶⁹ bk. Recep Aslan, *İhvân-ı Safâ ve Hadis* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014).

⁷⁰ Ahmed b. Mustafâ Taşkoprizâde, *eş-Şakâ’iku’n-nu’mâniyye fî ulemâi’d-Devleti’l-Osmâniyye*, çev. Muhammet Hekimoğlu (İstanbul: YEK Yayınları, 2019), 92.

⁷¹ Kaya, “Abdurrahman Bistâmî’nin Bilimler Tasnifi”, 208, 210.

⁷² bk. Zekeriyâ Güler, “Endülüs’te Bir Hadis ve Fıkıh Âlimi: İbn Hazm”, *İSTEM: İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Müsikîsi Dergisi* 7/14 (2009), 155-171; İsmail Hakkı Ünal, “İbn Hazm (Hadis İlmindeki Yeri)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/58.

⁷³ Gazzâlî’nin hadisçiliği hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Görmez, *Gazzâlî’de Sünnet, Hadis ve Yorum* (Ankara: OTTO, 2014); Halil Kaya, *Gazzâlî’de Hadis Usûlü ve Rivâyeti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016).

⁷⁴ Şuayip Seven, “Kelâmî Görüşleri Bağlamında Fahreddin er-Râzî’nin Hadislere Bakışı”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2021), 381-410.

⁷⁵ Mustafa Çağrıncı, “Sîrâceddin el-Urnevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/263.

âlimdir.⁷⁶ Âmülî, eserinde hadis ile ilgili bazı konulardaki görüşleri ve farklı konulardaki iki tane kırk hadise yer vermektedir. Müfessir, mütekelim ve fakih olan Beyzâvî'nin İslâmî ilimlerin hemen her alanında eseri olmakla birlikte hadis ilminde yazdığı tek eseri *Mesâbihu's-sünne* şerhi *Tuhfetu'l-ibrâr*'dır. O, bu eserin mukaddimesinde Kitap ve sünnetin aynı kaynaktan olduğuna işaret edip âyetle arasındaki farklar olsa da Rasûlullah'ın hadislerinin vahiy olduğunu belirtmekte, hadis çeşitleri ve usûlle ilgili bazı konularda görüşleri bulunmaktadır.⁷⁷ İbnü'l-Ekfânî'nin *İrşâdu'l-kâsîd*'da saydığı hadis edebiyatının onun bu ilimde belli bir birikimi olduğunu göstermektedir. Dâvûd-i Kayserî, dinî ilimlerden özellikle fıkıh ve hadis sahalarında derin bilgiye sahip olan ilk Osmanlı müderrisidir.⁷⁸ Çok yönlü bir âlim olan İbn Haldûn, hadis hocalığı yapmış, ilimler tasnifinde hadis ile ilgili farklı konularda görüşler serdetmiş, hadis eğer sahihse onunla amel etmenin gerekliliğini ifade etmiş, *Mukaddime*'deki rivâyetleri sosyolojik açıdan yorumlamıştır.⁷⁹ Kalkaşendî, bazı hadis kitaplarını okutma izni almış birisidir.⁸⁰ Molla Lütî ise *Sahîhu'l-Buhârî* okutmuş ve bu eser üzerine bir ta'lik yazmış, 73 fırka hadisine dayanarak kitabında 73 ilmi tasnif etmiş bir âlimdir.⁸¹ Hafîd et-Teftazânî ise ilimleri tasnif ettiği eserinde hadis usûlü ile edebiyatı hakkında bilgilere yer vermekte ve birçok hadisi kısa kısa açıklamaktadır. Eserleri ve görüşleriyle Şâfi mezhebinde önemli bir yer edinen Zekeriyâ el-Ensârî, hadis alanında çeşitli eserler telif etmiş, sünnetin hücciyetine temas etmiş, Hz. Peygamber'in fiillerinin hepsinin bağlayıcı olmadığını belirtmiş, hadis usûlü konularına vakıf olmuş bir âlimdir.⁸² İlimler tasnifinde akla gelen ilk âlimlerden olan Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-sa'âde*'de zikrettiği hadis ile ilgili bilgiler, onun bu alanda birikim sahibi olduğunu göstermektedir. Ayrıca görev yaptığı medreselerde *Mesâbihu's-sünne* ile *Sahîhu'l-Buhârî*'yi okutmuş, hadis ilminde bazı eserler telif etmiş, *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye*'de birçok muhaddisin biyografisine yer vermiştir.⁸³ Birgivi, ilimler tasnifini

⁷⁶ Resul Ertuğrul, "Kutbuddîn eş-Şîrâzî (Ö. 710 / 1311)'nin Fethu'l-Mennân Tefsirinin Özgün Yönleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2013), 135.

⁷⁷ Kâdî Beyzâvî Nâsirüddîn 'Abdullah b. 'Ömer eş-Şîrâzî, *Tuhfetu'l-ibrâr şerhu Mesâbihu's-sünne*, thk. Nüreddîn Tâlib vd. (Kuveyt: İdâretu's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 2012), 1/3-14.

⁷⁸ Mehmet Bayraktar, "Dâvûd-i Kayserî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/33.

⁷⁹ Yavuz Köktaş, "İbn Haldun'un Mukaddime Adlı Eserinde Hadis İlimleri ve Hadis-Sosyoloji İlişkisi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2003), 299-343.

⁸⁰ Mehmet İpşirli, "Kalkaşendî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/263.

⁸¹ Şükran Fazlıoğlu, "Vaz' ile Tasnif Arasında: Molla Lütî'nin el-Metâlibü'l-ilâhiyye fi mevzû'âti'l-ulûmi'l-lugaviyye'si", *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, thk. Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 277-295.

⁸² Nurullah Agitoğlu, "Şâfiî Usûlcülerin Değerlendirme ve Tercih Yaparken Sünnet ve Hadis Meselelerine Yaklaşımı: Zekeriyâ el-Ensârî Örneği", *e-Şarkiyat: İlmî Araştırmalar Dergisi* 10/21 (2018), 873-886.

⁸³ Abdullah Taha İmamoglu, "Taşköprizâde'ye Göre Hadis İlmi ve Letâfî'n-Nebî Adlı Kırk

zikrettiği *et-Tarîkatu'l-Muhammediye*'de Kur'an'a ve sünnete uygun bir dinî hayatın esaslarını ortaya koymuştur. Onun telif ettiği hadis eserlerinin yanı sıra diğer alanlardaki kitaplarında hadislere çokça yer vermesi ve işlediği konularda hadisleri kullanması, Birgivi'nin hadis ilmine bakışını göstermektedir.⁸⁴ Şirvânî ise *el-Fevâ'idü'l-Hâkâniyye*'de aralarında fark olsa da Kur'an ve hadislerin vahiy olduğunu belirtmekte, hadisin Kur'an'dan sonra en faziletli ilim şeklinde kabul etmekte, hadisin dinde önemli bir yeri olduğunu ifade etmektedir. Tehânevî'nin çeşitli alanların terimlerine dair telif ettiği *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, onun diğer ilimlerin yanında hadiste de bilgi sahibi olduğunu açığa çıkarmaktadır. Akkirmânî'nin hadis alanında telif ettiği eserleri bulunmaktadır.⁸⁵ İzmirli İsmail Hakkı'nın *Hadis Tarihi* kitabı ve diğer eserleri, onun bu ilimle olan ilişkisini göstermektedir.

Ebü Hayyân'ın Kur'an'dan sonra sünnetin geldiğini ve sünnetin bir kısmının ilim, bir kısmının da amel gerektiğini belirtmesi; Hüyî'nin ilimleri tasnif ettiği eserin hadis kısmında bazı hadisleri açıklaması; Devvânî'nin *Enmûzecu'l-'ulûm*'un girişinde hadis ilminde eğitim aldığını ve *Sahîhu'l-Buhârî*'yi okuduğunu belirtmesinin yanında zayıf hadisle amel konusundaki görüşü; Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ders müfredatında hadis ilmine yer vermesi; İshâk et-Tokâdî, 'Abdülkâdir et-Taberî, Hasan el-Yûsî, Tarsûsî ile Saçaklızâde'nin tasniflerindeki hadisin çeşitli konuları hakkında zikrettikleri bilgiler; diğer ilim dallarının yanı sıra bu alanda birçok eseri olan Sıddîk Hasan Han'ın *Ebcedu'l-'ulûm*'da işaret ettiği hadis ilmine dair malumatlar, onların ve hadisi tasnifinde zikredip de burada yer verilmeyen diğerlerin bu alanla belli bir seviyede iştigallerinin olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak daha ziyade diğer alanlarda önde gelen âlimler ilimler tasnifinde hadis ilmine yer verseler de onların bu ilme az veya çok ilgileri bulunduğu anlaşılmaktadır. Hatta bir kısmını zayıf ve mevzû hadis kullanmaları ve hadis ile muhaddislere yönelik tenkidleri açısından eleştirmek de mümkündür. Ayrıca hadise tasnifinde yer vermeyen ulemanın bu ilimle herhangi bir alakası olmadığı akla gelmemelidir. Meselâ Hârizmî, hadis ilmini tasnifinde zikretmese de onunla alakalı bazı hususları kuşatıcı bir ilim olarak düşündüğü fıkıhın altında zikretmiştir.⁸⁶ Belki de ilimler

Hadis Risâlesinin Tahlili", *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*, ed. Ömer Mahir Alper-Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 127-146.

⁸⁴ Mehmet Dinçoğlu, "İmam Birgivi'nin Hadis Kültürü", *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*, ed. Mehmet Bayyığıt vd. (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021), 2/265-276.

⁸⁵ Sakıb Yıldız, "Akkirmânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/270.

⁸⁶ Arslan, "Âmirî ve Hârizmî'nin İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri", 375.

tasnifinin Aristoteles ile başlayıp hicrî ilk yıllarda daha ziyade filozoflar tarafından devam ettirilmesi ve felsefeye olumsuz bakışları nedeniyle muhaddisler bu konuya temas etmemiştir. Bu hususta bir başka sebep ise bazı tasniflerin felsefî, dil, Kur'an ilimleri gibi sınırlı olarak yapılmasının tercih edilmesi ya da her müellifin yaşadığı dönemi dikkate alarak kendi bakış açısına göre ilimleri sınıflandırması olabilir.

Hadis ilminin ilk dönemlerdeki ilimler tasnifinde yer almaması, hadisin tam bir şekilde kurumsallaşmamasından dolayı olabilir. Zira ilk üç asırda birçok temel hadis kitabı telif edilse de ve her ne kadar usûlle ilgili bazı konular dağınık bir şekilde çeşitli eserlerde olsa da bu alanla ilgili kitaplar daha sonraki asırlarda telif edilmiştir. Dolayısıyla âlimler, hadisi temel bir kaynak olarak görse de kendisine ait kaide ve kurallar yani bir usûlü olmadığı için tasniflerinde bu ilmi müstakil olarak zikretmemesi de mümkündür.

2. İlimler Tasnifinde Rivâyetü'l-Hadis ve Dirâyetü'l-Hadis

Hadis ilmine tasniflerde Beyzâvî'ye kadar genellikle açıkça herhangi bir ayırım yapılmadan yer verilmektedir. Ancak o, hadisi ikiye ayırarak şöyle zikretmektedir: İlmü rivâyeti'l-hadis, Hz. Peygamber'in sözlerinin ve fiillerinin muttasıl bir semâ'yla nakledilip zabtedilmesi ve yazılmasıyla ilgili ilimdir. İlmü ruvâtî(dirâyeti)'l-hadis ise rivâyetin çeşitleri, ahkâmı, râvîlerin (sahip olması gereken) şartlar, merviyâtın sınıfları ve manalarının çıkarılmasıyla alakalı ilimdir.⁸⁷ Bu ayrımı İbnü'l-Ekfânî, aynı şekilde tanımlarıyla birlikte kendi tasnifine almakta ve Beyzâvî'den farklı olarak dirâyet kısmında manaların açıklanmasında ihtiyaç duyulan lügat, nahiv, sarf, meânî, beyan, bedî' vb. ilimleri zikretmektedir.⁸⁸

Kendi zamanında hadislerin sıhhat derecelerinin, zayıflığı gerektiren diğer yönlerin ve illetlerin tamamıyla açıklandığı düşünüp artık hadisleri tashih etmenin yolunun kapandığını düşünen İbn Haldûn⁸⁹ böyle bir ayırım yapmasa da daha sonra gelen Zekeriyâ el-Ensârî, Beyzâvî'den farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Ensârî, rivâyetü'l-hadisi "Hz. Peygamber'e söz, fiil, takrir ve sıfat olarak izafe edilen şeyleri kapsayan ilim" ve dirâyetü'l-hadisi "kabul ve red açısından râvî ile mervînin öğrenildiği ilim" şeklinde tanımlamaktadır.⁹⁰ Hadislerin manalarının açıklanmasını dirâyet kapsamından çıkarıp onu sadece hadis usûlüne hasreden Ensârî'nin akabinde Taşkoprizâde'de rivâyet ve dirâyetü'l-hadis daha farklı bir tanıma kavuşmaktadır. Taşkoprizâde'ye göre rivâyetü'l-hadis "Hadislerin Rasûlullah'a ittisalının keyfiyetini, râvîlerin adalet ve zabt

⁸⁷ Koçinkağ, "Kâdî Beyzâvî'ye Göre İlimlerin Tasnifi ve Ta'rifâtü'l-'Ulûm Adlı Eseri", 397.

⁸⁸ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdu'l-kâsîd*, 155-156, 160.

⁸⁹ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, 2/182.

⁹⁰ Zekeriyâ el-Ensârî, *el-Lü'lü'ü'n-nazîm*, 43, 56.

açısından hallerini, senedin muttasıl ve munkatı‘ açısından durumunu ve muhaddislerin bildiği diğer hususları araştıran ilimdir.” ve dirâyetu’l-hadis “Rasûlullah’ın ahvaline mutabık olarak ve Arap dili kaideleri ile şer‘î kurallara dayanarak hadislerin lafızlarından kastedilene ve anlaşılmanayı araştıran ilimdir.”⁹¹ şeklindedir. Buna göre hadis usûlünü rivâyetu’l-hadis dâhil eden Taşköprizâde, dirâyeti sadece hadislerin anlaşılmasına hasretmiştir. Nitekim bu tanımı Akkirmânî de aynı şekilde benimsemiş, fakat Taşköprizâde’den farklı olarak rivâyet kısmına yer vermemiştir.⁹²

Tehânevî, tasnifinde bu iki kavramın yerine ilmu’l-isnad ve ilmu’l-hadis terimlerini kullansa da ilkiyle hadis usûlünü ve ikincisi ile ahbâr ve âsârı da kapsayacak şekilde rivâyetu’l-hadis ilmini kastetmektedir. Hadis usûlünü “Rasûlullah’ın hadislerinin sıhhat, zayıflık, tahammül ve edâ’ açısından hallerini bilen ilim” şeklinde tarif ederek Ensârî ile örtüşmekte, ikinci kısmı “Hz. Peygamber’in sözlerinin ve fiillerinin bilindiği ilim” diye açıklamaktadır.⁹³ Tehânevî’nin bu ayrımını aynı kavramlarla Tarsûsî’de de görmekteyiz. O, ilmu’l-isnâdı “râvîlerin hâlleri ve edâ’ sîgaları açısından hadisin sıhhati ya da zayıflığının öğrenildiği ilim” olarak tarif etmektedir. Tanımdan anlaşılacağı üzere Tarsûsî, eserinde hadis, sened ve metin kavramları, râvî sayısı, sıhhat ve kaynağı açısından hadis çeşitleri üzerinde durduktan sonra râvînin sahip olması gereken vasıflar ile edâ’ sîgalarından bahsetmektedir. Ilmu’l-hadisi Tehânevî gibi tanımlayan Tarsûsî, burada Hz. Peygamber’in sîretine değinmekte ve akabinde senedsiz 40 hadis nakletmektedir.⁹⁴ Saçaklızâde’de de rivâyet ile dirâyetu’l-hadis tanımlarında Ensârî’ninkine benzer bir durum görülmektedir. Nitekim o, hadis ilminin ikiye ayrıldığını belirtip rivâyeti “hadisin lafızlarını bilmek” ve dirâyeti “manaları ve sıhhat ile zayıflık açısından hadisin durumunu bilmek” şeklinde açıklamakta, dirâyetin ikinci kısmına hadis usûlü denildiğini belirtmektedir.⁹⁵

Rivâyet ile dirâyetu’l-hadisin tanımları ve kapsamaları hakkında âlimler arasındaki bu farklılıklar, sonraki dönemde yapılan ilimler tasnifine de yansımıştır. Nitekim Sıddîk Hasan Han, *Ebcedu’l-‘ulûm*’da zikrettiği ilmu’l-isnâda aynı zamanda hadis usûlü denildiğini belirtip Tehânevî’nin tanımına yer vermektedir. Daha sonra ilmu usûli’l-hadis şeklinde ayrı bir başlık açarak Tehânevî’nin tanımına benzeyen ancak daha geniş bir tarif yapmaktadır. Ilmu’l-hadis kısmında hadisin rivâyet ve dirâyet olarak ikiye ayrıldığını belirtip onları Taşköprizâde gibi tanımlamaktadır. Ilmu dirâyeti’l-hadis başlığında ise ilmu’l-hadis kısmına atıf yapıp sonrasında

⁹¹ Taşköprizâde, *Miftâhu’s-sa‘âde*, 2/52, 113.

⁹² Akkirmânî, *Ta’rifâtü’l-fünûn*, 28a.

⁹³ Tehânevî, *Keşşâfu’l-istilâhâti’l-fünûn ve’l-‘ulûm*, 1/36.

⁹⁴ Tarsûsî, *Enmûzecu’l-‘ulûm*, 47a-50a, 67b-71b.

⁹⁵ Saçaklızâde, *Tertîbu’l-‘ulûm*, 167.

İbnü'l-Ekfânî'nin dirâyet tanımını nakletmektedir. İlim rivâyeti'l-hadis diye müstakil bir başlık daha atan Sıddîk Hasan Han, burada hadis usûlü kısmında geniş bir şekilde yaptığı tarifi tekrar etmektedir.⁹⁶ İzmirli İsmail Hakkı ise rivâyet ve dirâyetü'l-hadisi Ensârî ve Tarsûsî gibi açıklamaktadır.⁹⁷ Aslında rivâyet ve dirâyetin tanımları noktasında günümüzde de aynı ihtilaflar devam etmektedir. Zira Beyzâvî'nin tariflerini benimseyenler olduğu gibi⁹⁸ Zekeriyâ el-Ensârî'nin tanımlarıyla örtüşenler de vardır.⁹⁹ Yine rivâyetü'l-hadisi usûl olarak kabul edenlere¹⁰⁰ karşılık dirâyeti usûle hasredenler de bulunmaktadır.¹⁰¹

Görüldüğü gibi iki ilim dalının tarifi noktasında bir ittifak bulunmamaktadır. Malum olduğu üzere bir ilim dalına ait istilahlara belli bir süreç sonrasında yerleşmektedir. Hadisin rivâyet ve dirâyet şeklinde ikiye ayrılması, bu ilmin doğuşundan çok sonra Beyzâvî ile başlamaktadır. Fakat hâlen bu iki kavram hakkında bir ittifak olmaması, tanımları yapan kimsenin sahip olduğu birikim ve kendisinin tercihi ya da âlimlerin bu konuda birbirini etkilemesinden kaynaklanmaktadır. Ancak bu konuda bir ihtilaf bulunsa da her iki ilim de hadis ilminin çatısı altında yer almaktadır. Aslında rivâyet ile dirâyet ilimleri bir bütünün ayrılmaz iki parçasını teşkil etmektedir. Yani rivâyet olmadan dirâyet, dirâyet olmadan rivâyet olmaz, bu iki hususa vâkıf olmadan da hadis ilminde tam bir başarı elde edilemez. Dolayısıyla hadisi kabul ile red açısından inceleyen ilim dalına rivâyetü'l-hadis ve mana ile hüküm açısından inceleyen ilim dalına ise dirâyetü'l-hadis demek mümkündür.¹⁰² Böylece hadis ilminin bu iki dalını tarif edenlerin içerisinde Taşköprizâde'nin tanımları daha uygun gözükmektedir. Buna rağmen Beyzâvî'nin dirâyetü'l-hadis tanımında Taşköprizâde'nin her iki ilim dalını tarif ettiği hususlar vardır. Fakat diğerlerinde hadisin metninin anlaşılması ve hüküm istinbat edilmesi noktası eksik bırakılmaktadır. Oysa bu kısım, hadis ilminin diğer yarısını oluşturmaktadır.

3. İlimler Tasnifinde Hadis İlimleri

İlimler tasnifinde bu ilimden hadis ya da rivâyet/dirâyet şeklinde bahsedilmesine karşılık bazılarında çeşitli hadis ilimlerine temas edilmektedir. Hadisle ilgili ilimleri selefın yolundan ayrılma olarak kabul etse de ilelu'l-hadisi zikreden Ebû Tâlib el-Mekkî, 'Âmirî, Gazzâlî gibi âlimler, dolaylı olarak diğer bazı ilimlere de işaret etmektedir. Tasnifinde hadis ilimlerinin pek çok ve çeşitli olduğunu söyleyen İbn Haldûn, en başta

⁹⁶ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedu'l-'ulûm*, 2/62, 66, 219-220, 285, 306.

⁹⁷ İsmâil Hakkı İzmirli, *Hadis Tarihi*, thk. İbrahim Hatiboğlu (İstanbul: Dârulhadis Yayınları, 2002), 43.

⁹⁸ Aydınlı, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, 54, 258.

⁹⁹ Subhî Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, çev. M. Yaşar Kandemir (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 81.

¹⁰⁰ Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 55.

¹⁰¹ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 61.

¹⁰² Bu konuda bk. Zekeriyâ Güler, "Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet-Dirâyet Bütünlüğü", *İLAM Araştırma Dergisi* 1/2 (1996), 113-132.

hadis ilimlerinin en önemlisi ve zoru şeklinde nitelediği nâsih-mensûha değinmektedir. Sonrasında sened, râvîlerin durumu, hadis çeşitleri, tahammül yolları, metin tenkidi, râvî tabakaları gibi bazı hususlara temas ederek hem cerh-ta'dîl/ricâlu'l-hadis ile hadis usûlü ilmine hem de bu konudaki eserleri zikrederek şerhu'l-hadise dolaylı bir şekilde işaret etmekte, garîbu'l-hadisi açıkça zikredip ayrı bir ilim dalı olarak "mü'telif ve muhtelif"¹⁰³ e yer vermektedir. Bu kavram, yazılışları aynı/yakın ve okunuşları farklı olan isim, künye, lakap ve nisbeleri ifade eden bir ıstılahtır ki¹⁰⁴ hadiste ayrı bir ilim hüviyetine kazanacak nitelikte değildir. Ayrıca İbn Haldûn dışında bunu bir ilim olarak zikreden kimse tespit edilemediği gibi diğerleri tasniflerinde böyle bir başlık da koymamıştır. Hatta Sıddîk Hasan Han, bunu ilmu esmâ'î'r-ricâlin altında zikretmiştir.¹⁰⁵

İbn Haldûn'dan sonra tasnifinde birçok hadis ilmine yer veren Molla Lütîfî, şer'î ilimler altında hadis ile ilgili 11 ilme işaret etmektedir ki başlarındaki ilim kelimesi olmadan şöyle sıralamak mümkündür: Metnu'l-hadis, Tıbbu'n-Nebî, Ruvâtu'l-hadis, Nâsihu'l-hadis ve mensûhuh, Esbâbu vurûdi'l-hadis, Şerhu'l-hadis, Te'vîlu akvâli'n-Nebî, Rumûzu'l-hadis, Garâ'ibu lügati'l-hadis, Def'u metâ'ini'l-hadis ve Telfiku'l-hadis. Molla Lütîfî, metnu'l-hadisi "Hz. Peygamber'in lafızlarının zabtedilmesini, lafzın ve tahammül yollarının belirlenmesini, rivâyet şartlarına riayet edilmesini, dinle alakalı olduğu için Rasûlullah'ın ahlâkı, âdâbı, fiilleri ve diğer hususları araştıran ilim" olarak tanımlayarak¹⁰⁶ bununla rivâyetu'l-hadis ilmini kastetmesi muhtemeldir.¹⁰⁷ Ancak hadis usûlünü de bu ilmin kapsamında düşünmesi ihtimal dâhilindedir. Tıbbu'n-Nebî konusundaki hadisler hakkındaki tartışmalar ve bağlayıcı olup olmaması yönünde farklı görüşler dile getirilmesine ve geleneksel hadis ilimleri içerisinde genellikle yer almamasına rağmen¹⁰⁸ Molla Lütîfî, bunun hadis ilminden çıktığını belirtmektedir. Ruvâtu'l-hadisten sonraki yedi ilmin sadece ismini zikretmekte ve bu konularda bilgi için Kur'an hakkında zikrettiği benzer ilim dallarına atıf yapmaktadır. Molla Lütîfî, hadis ilimleri arasında pek de görmediğimiz "te'vîlu akvâli'n-Nebî, rumûzu'l-hadis ve def'u metâ'ini'l-hadis"¹⁰⁹ e yer vermesi dikkat çekmektedir. Molla Lütîfî'nin "Hz. Peygamber'in sözleri ve fiillerinden birbirleriyle veya âyetlerle arasında zâhirî olarak bulunan çelişkiyi uzlaştırmaya yarayan ilim" şeklinde tarif

¹⁰³ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, 2/177-184.

Kemal Sandıkçı, "Mü'telif ve Muhtelif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/191.

¹⁰⁵ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedu'l-'ulûm*, 2/61.

¹⁰⁶ Molla Lütîfî, *el-Metâlibu'l-ilâhiyye*, 55-56.

¹⁰⁷ Mustafa Canlı, "İlimlerin Tasnifine Dair er-Risâle Fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye Adlı Eserinde Molla Lütîfî'nin Hadis İlmine Bakışı", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu*, ed. Hanifi Vural vd. (Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, 2018), 1/229.

¹⁰⁸ Canlı, "İlimler Tasnifinde Molla Lütîfî'nin Hadis İlmine Bakışı", 1/229.

ettiği telfiku'l-hadisle kastettiği muhtelifu'l-hadistir ki¹⁰⁹ usûldeki “iki veya daha çok hadisi bir hadis gibi rivâyet etme anlamında kullanılan terim” manasından farklıdır.¹¹⁰ Aynı ilmin kapsamına def'u metâ'ini'l-hadisi de dâhil etmek mümkündür.¹¹¹

Molla Lutfî'den sonra tasnifinde hadis ilimlerini zikreden Taşkoprizâde, rivâyet ve dirâyet açısından hadise temas ettikten sonra “hadis ilminin dalları” şeklinde attığı başlıkta biri hariç Molla Lutfî'nin değindiği aynı ilimleri sıralamaktadır. *Miftâhu's-sa'âde*'de yer almayan ilim, Taşkoprizâde'nin rivâyetu'l-hadis başlığı altında ele aldığı metnu'l-hadistir. Fakat diğerleri açısından Molla Lutfî ile Taşkoprizâde arasında bazı farklılıklar ve benzerlikler vardır.¹¹² Taşkoprizâde, Molla Lutfî gibi olmasa da “esbâbu vurûdi'l-hadis, nâsihu'l-hadis ve mensûhuh, rumûzu'l-hadis” kısımlarında birkaç cümle söylemesine karşılık “rumûzu'l-hadis, def'u metâ'ini'l-hadis, ahvâlu ruvâti'l-hadis” başlıklarında daha fazla bilgiye yer vermekte, “şerhu'l-hadis, te'vîlu akvâli'n-Nebî, garâ'ibu lügati'l-hadis, telfiku'l-hadis, tıbbu'n-Nebî”de ise açıklamaya ek olarak bu husustaki literatüre değinmektedir. Ancak literatür bağlamında dikkat çeken husus, bazı ilim dallarında telif edilen eserlerin olduğunu söyleyip (eseri görmemesi, yaşadığı bölgede meşhur olmaması, adını hatırlayamaması vb.) çeşitli nedenler ileri sürerek onların ismine işaret etmemesidir. Taşkoprizâde'nin *Miftâhu's-sa'âde*'de hadis ilminin dallarına ayırdığı başka bir yerde “el-Mevâ'iz, el-Ed'ıye ve'l-evrâd, el-Âsâr, ez-Zühd ve'l-verâ', Salâtu'l-hâcâti'l-vâride fi'l-ehâdîs, el-Megâzi” diye altı ilim dalı daha zikretmektedir.¹¹³ Ancak önceki kısımda olduğu gibi burada da hadisin altında müstakil ilim dalı olarak sayılamayacak hususlar vardır. Meselâ, ilmu'l-mevâ'izi açıkladıktan sonra literatür olarak hadis alanında değil de tasavvufta önemli bir eser olan Gazzâlî'nin *İhyâ*'sını zikretmektedir.

Hadis ilimleri bağlamında dikkate alınacak son eser ise Sıddîk Hasan Han'ın *Ebcedu'l-'ulûm*'udur. Farklı alanlara ait ilim dallarını ele alan Sıddîk Hasan Han, *Ebcedu'l-'ulûm*'unda ilmu'l-hadise geniş bir şekilde değinmekte¹¹⁴ ve eserinin ayrı ayrı yerlerinde hadisle ilgili ilim dallarını sıralamaktadır (başında ilim kelimesi olmadan şöyledir): el-Âsâr, Ahvâlu ruvâti'l-hadis, el-Ed'ıye ve'l-evrâd, Esbâbu vurûdi'l-hadis, Esmâ'u-r-ricâl, el-İsnâd, Usûlu'l-hadis, el-Evrâdü'l-meşhûre ve'l-ed'ıyetü'l-me'sûre, Telfiku'l-hadis, es-Sikât ve'd-du'afâ min ruvâti'l-hadis, el-Cerh ve't-

¹⁰⁹ Molla Lutfî, *el-Metâlibu'l-ilâhiyye*, 56-58.

¹¹⁰ Bünyamin Erul, “Telfik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/400-401.

¹¹¹ Canlı, “İlimler Tasnifinde Molla Lutfî'nin Hadis İlmine Bakışı”, 1/232.

¹¹² bk. İmamoğlu, “Taşkoprizâde'ye Göre Hadis İlmi ve Letâfü'n-Nebî Adlı Kırk Hadis Risâlesinin Tahlili”, 135-136.

¹¹³ Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 2/551-553.

¹¹⁴ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedu'l-'ulûm*, 2/219-236.

ta'dîl, Dirâyetu'l-hadis, Def'u metâ'ini'l-hadis, Rumûzu'l-hadis, Ruvâtu'l-hadis, Rivâyetu'l-hadis, ez-Zühhd ve'l-verâ', Şerhu'l-hadis, ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn min ruvâti'l-hadis, Tıbbu'n-Nebî, Tabakâtu'l-muhaddisîn, Garîbu'l-hadis ve'l-Kur'an, Garâ'ibu lügati'l-hadis, Metnu'l-hadis, el-Megâzî ve's-siyer,¹¹⁵ el-Mev'ize.¹¹⁶ Tarifi, faydası, amacı gibi çeşitli noktalara temas ettikten sonra Sıddîk Hasan Han'ın genellikle ilgili konudaki literatürü zikrettiği hadis ilimlerinde iki husus dikkat çekmektedir: Birincisi, aynı başlıkta toplanması muhtemel ilim dallarını ayrı ayrı zikretmesidir. Bu yüzden *Ebcedu'l-'ulûm*'da hadis özelinde sıralanan ilim dalı sayısı artmaktadır. Meselâ, el-Cerh ve't-ta'dîl ya da ricâlû'l-hadis içerisine râvîlerle ilgili yer verilen diğer ilim dallarını derç etmek mümkündür. Hatta birinden diğerine atıf yapsa da dualarla ve garîbu'l-hadisle ilgili iki ayrı başlık atması da işaret edilmesi gereken bir başka noktadır. İkincisi ise Sıddîk Hasan'ın ele aldığı ilim dallarıyla Taşkoprizâde'nin belirttikleri arasında ciddi bir benzerlik vardır. Nitekim her iki eserde bulunan bazı ilim dallarının birbirinin aynısı olduğu görülmektedir. Zaten bu başlıkların birçoğunda kendisine atıf yaptığı *Miftâhu's-sa'âde*, Sıddîk Hasan Han'ın temel kaynaklarından biridir.¹¹⁷ Aralarındaki fark ise nicelik açısından olup Sıddîk Hasan Han'ın Taşkoprizâde'den daha çok ilim dalı zikretmesi ve her biri hakkında telif edilen literatüre daha fazla işaret etmesidir. Ayrıca İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sinden faydalanan Sıddîk Hasan Han, ilmu'l-hadis içinde yer verdiği 'ulûmu'l-hadis başlığında onun görüşlerini aynı şekilde *Ebcedu'l-'ulûm*'da nakletmiştir.¹¹⁸ Sıddîk Hasan Han'ın *Ebcedu'l-'ulûm*'da bilgiye konu olan her alanı ilim olarak sıraladığı görülmüş ve haklarında bilgi verdiği başlıkların hepsini müstakil bir disiplin şeklinde kabul etmenin mümkün olmadığı tespit edilmiştir.¹¹⁹

784 | db

İlimler tasnifinde ilk zamanlarda telif edilenlerde hadis ilimlerinin sınırlı bir şekilde zikredildiği, daha sonraki dönemlerde arttığı ve son zamanlarda ise gereğinden fazla sıralandığı görülmüştür. Bu durum, hadis ilimlerinin gelişimini göstermesi açısından önemlidir. Ancak ilimlerin tarifi, amacı, faydası, literatür gibi temel hususların bulunduğu tasniflerin bazılarında gereğinden fazla ayrıntılara yer verilerek tekrara düşülmüş ve

¹¹⁵ Bunu her iki âlim de hadis ilminin dalı olarak kabul ettiğini ifade etmektedir. Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 2/553; Sıddîk Hasan Han, *Ebcedu'l-'ulûm*, 2/514.

¹¹⁶ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedu'l-'ulûm*, 2/23-24, 29, 47-48, 54, 61-62, 66-67, 118, 202-203, 211-212, 285-286, 287, 305, 306, 314, 335-336, 352, 361, 363, 387-392, 479, 514, 535-539.

¹¹⁷ Müellif, *Ebcedu'l-'ulûm*'un başında Taşkoprizâde'nin eserindeki tasnife işaret etmektedir. Sıddîk Hasan Han, *Ebcedu'l-'ulûm*, 1/63-70. Sıddîk Hasan, hadis ilimlerini zikrettiği yerlerde Taşkoprizâde ve *Miftâhu's-sa'âde*'sine atıf yapsa da bazen de onu Ebû'l-Hayr şeklinde zikretmekte ve eserinin muhtasarı olan *Medinetu'l-'ulûm*'u belirtmektedir.

¹¹⁸ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedu'l-'ulûm*, 2/229-236.

¹¹⁹ M. Cüneyt Kaya, "İlimler Tasnifi Literatürünün Son Büyük Örneği: Ebcedü'l-ulûm ve Müellifi Sıddîk Hasan Han", *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, ed. Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 441.

bu durum karışıklığa neden olmuştur. Dolayısıyla İbn Haldûn, Molla Lütî, Taşkoprizâde ile Siddîk Hasan Han'ın zikrettiği ilimlerin her birinin hadis ilmi açısından müstakil bir ilim dalı olduğunu söylemek mümkün değildir. Ayrıca aynı başlık altında zikredilmesi muhtemel olan ilim dallarının ayrı ayrı zikredilmesi de dikkat çekmektedir. Belki de bu durum, onların hadisle ilgili olan her şeyi onun altına dâhil etme çabasından kaynaklanmaktadır. Fakat bu yöntem, bir ilim dalı şeklinde sayılması muhtemel olmayan konuların diğerleri gibi değerlendirilmesine yol açmıştır. Aynı zamanda hadis ilmi başlığında zikrettikleri bilgilerden hareketle onların sahip olduğu birikimi ve dönemin ilmî anlayışını tespit etme imkânı da vardır. Bunun dışında ilimler tasnifinde sıralanan ilimlerin adlarının hadis kitaplarında yer aldığından farklı olduğu görülmektedir. Meselâ, muhtelifu'l-hadis ilminin telfiku'l-hadis olarak zikredilmesi böyledir.

4. İlimler Tasnifinde Hadis Edebiyatı

Hadis ilminin yer aldığı ilimler tasnifinde dikkat çeken durumlardan biri de çeşitli konularda telif edilen eserlere yer verilmesidir. Dirâyet ve rivâyet şeklindeki sınıflandırmalarda ve diğer hadis ilimlerinin zikredildiği yerlerde tanımları yapıldıktan sonra genellikle işaret edilen husus, o konuda yazılan kitaplara atıf yapılmasıdır. Ancak ilimler tasnifinde daha ziyade hadis usûlü ve temel hadis kaynakları ile şerh kitapları sayılmaktadır. Çünkü çoğunlukla rivâyetu'l-hadis kısmında hadis kitapları ve dirâyetu'l-hadis kısmında ise usûl kitaplarına yer verilmektedir. Bu husus, onların rivâyet ile dirâyetten ne anladıklarını da göstermektedir. Ayrıca hadis ilimlerini zikredenler ise bazı başlıklarda o alanda telif edilen eserlere veya müelliflerine işaret etmektedir.

Hadis ilmini rivâyet ve dirâyet şeklinde ikiye ayırma da herhangi bir esere değinmeyen Beyzâvî'nin aksine onun tanımlarını benimseyen İbnü'l-Ekfânî, rivâyetu'l-hadis kısmında *Kütüb-i Sitte*'nin yanı sıra Dârekutnî'nin (öl. 385/995) *es-Sünen*'ini, Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), İbn Ebû Şeybe (öl. 235/849) ve Bezzâr'ın (öl. 292/905) *el-Müsned*'lerine atıf yapmakta, ancak bunlardan farklı olan Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili İbn Seyyidünnâs'a (öl. 734/1334) nispet ederek *Zehru'l-hamâ'il*'i saymaktadır. Sonrasında ahkâmla alakalı İbn Dakîkul'îd'in (öl. 702/1302) *el-İlmâm*'ı ile terğîb-terhîb hakkındaki Nevevî'nin (öl. 676/1277) *Riyâzu's-sâlihîn*'ini zikretmektedir.¹²⁰ Fakat İbn Seyyidünnâs'ın eseri olarak yer verilen *Zehru'l-hamâ'il*, Suyûtî'ye ait olup onun bu konudaki meşhur eseri *Uyûnu'l-eser*'dir. İbnü'l-Ekfânî eserin isminde hata yapsa da İbn Seyyidünnâs'ın kitabını anmasının muhtemel nedeni, *Uyûnu'l-eser*'deki hadis kitaplarındaki gibi çok sayıda rivâyetin senedle aktarılmasıdır. Bu eseri aynı şekilde Kalkaşendî de zikretmekte, ancak İbn Hişâm'ın (öl. 218/833)

¹²⁰ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdu'l-kâsîd*, 155-156.

es-Sîre'sini ilave etmektedir. Ayrıca İbnü'l-Ekfânî'nin saydıkları dışında İbnü'l-Esîr'in (öl. 606/1210) *Câmi'u'l-usûl*'üne, Humeydî'nin (öl. 488/1095) *el-Cem' beyne's-Sahihayn*'ına, *el-İlmâm*'a ek olarak Makdisî'nin (öl. 600/1203) *'Umdetu'l-ahkâm*'ına ve dualarla ilgili *el-Ezkâr*'a işaret etmektedir.¹²¹ İsmi *el-Musannef* olarak bilinen İbn Ebû Şeybe'nin kitabının *el-Müsned* şeklinde geçmesi ise bazen kaynaklarda bu adla yer almasından dolayıdır ki¹²² İbn Ebû Şeybe'nin geçtiği tasniflerde genellikle böyle zikredilmektedir.¹²³ İbn Haldûn, *Kütüb-i Sitte* eserlerinden İbn Mâce (öl. 273/887) yerine Mâlik b. Enes'in (öl. 179/795) *el-Muvatta*'ını zikretmekte, ayrıca Tayâlisî (öl. 204/819), 'Abd b. Humeyd (öl. 249/863-64), Dârimî (öl. 255/869) ile Ebû Ya'lâ'nın (öl. 307/919) *el-Müsned*'lerini saymaktadır. *Sahihu'l-Buhârî*'nin tertibi ve hadis sayısı ile *Sahih-i Müslim* hakkında bilgi veren İbn Haldûn, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'indeki hadislerin hepsinin ihticac için elverişli olduğunu kendisinden nakletse de¹²⁴ gerçeğin böyle olmadığı malumdur. Ahmed b. Hanbel'in yanı sıra Mâlik b. Enes ile Şâfi'î'nin önemli sayıda hadis rivâyeti ve birikimi olduğunu belirten İbn Haldûn, aynı şeyi Ebû Hanîfe için söylememektedir. O, Ebû Hanîfe'nin naklettiği hadis sayısının 17, 50 ya da buna yakın bir rakam olduğunu ileri sürüp şeriatı Kitap ve sünnetten alan mezhep imamlarının az sayıda hadis rivâyet etmesinin mümkün olmadığını söylemektedir. Fakat Ebû Hanîfe'nin böyle bir sayıya sahip olmasının nedenini diğerlerinin aksine "hadisin sıhhati ve rivâyeti hakkında kabul ettiği ağır şartlar" şeklinde¹²⁵ bu iddiaya cevaplar verse de ifadelerinden hareketle rakamı kabul ettiği görülmektedir. Ancak bu konuda elimizde bulunan bilgiler dikkate alındığında böyle bir şeyi savunmak mümkün değildir.

Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) torunu Hafîd et-Teftâzânî, ilmu'l-hadiste hadislerin yazımına değindikten sonra hadisleri tedvin eden ilk kimselere işaret etmekte, çeşitli hadis kitaplarını saysa da öncekilerden farklı olarak İbn Râhûye'nin (öl. 238/853) *el-Müsned*'ine atıf yapmaktadır.¹²⁶ Taşköprizâde, Sagânî'nin (öl. 650/1252) *Meşâriku'l-envâr*'ı, Begavî'nin (öl. 516/1122) *Mesâbihü's-sünne*'si ile İbnü'l-Esîr'in *Câmi'u'l-usûl*'üne bakmakla,¹²⁷ hatta başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere temel hadis kaynaklarını dinlemekle muhaddis olunamayacağını belirttikten sonra¹²⁸ hadis eserlerinin içerisinde sıhhat

¹²¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1/470-471.

¹²² Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zümûn*, 2/1711.

¹²³ Aslında İbn Ebû Şeybe'nin *el-Müsned*'i de bulunmakla birlikte onun meşhur olan hadis kitabı *el-Musannef*'tir. bk. Ebû Bekir 'Abdullah b. Muhammed İbn Ebû Şeybe el-Küfî, *Müsnedü İbn Ebû Şeybe*, thk. 'Âdil b. Yûsuf el-Gazavî-Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997).

¹²⁴ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, 2/179-180.

¹²⁵ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, 2/183-184.

¹²⁶ Hafîd et-Teftâzânî, *ed-Dürrü'n-nadîd*, 47-48, 57, 59 92.

¹²⁷ Ancak müellif, daha sonra bu âlimleri ve eserlerini yeniden zikretmektedir. Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, 2/129-130.

¹²⁸ Müellif, bu görüşü Suyûtî gibi Sübkî'den (öl. 771/1370) aktarmaktadır. bk. Ebû Nasr Tâcüddîn 'Abdülvehhâb b. 'Alî es-Sübkî, *Mu'îdu'n-ni'am ve mübîdu'n-nikam* (Beyrut: Mü'essesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1986), 66-67; Ebû'l-Fazl 'Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî, *Tedribu'r-*

açısından Kur'an'dan sonra gelen eserlerin *Sahîhayn* ve *el-Muvatta'*, sonrasında *Sünen-i Erba'a* ile Darekutnî'nin *es-Sünen*'i ve birçok âlimin *el-Müsned*'inin geldiğini ifade etmektedir. Özellikle Buhârî (öl. 256/870) ile Ebû Dâvûd'un (öl. 275/889) hadis ilmindeki üstünlüğüne değinen müellif, Müslim (öl. 261/875), Tirmizî (öl. 279/892) ve Nesâ'î'den (öl. 303/915) bahsetmekte, bazı kimselerin *el-Muvatta'* yerine İbn Mâce'yi *Kütüb-i Sitte*'ye dahil ettiğini söylemektedir. Akabinde *Sahîhayn* üzerine çalışma yapan âlimler ile Dârekutnî, Hâkim en-Nisâbü'rî (öl. 405/1014), Ebû Nu'aym (öl. 430/1038), Beyhakî (öl. 458/1066), İbn Huzeyme (öl. 311/924), İbn Hibbân (öl. 354/965), Ebû 'Avâne (öl. 316/929), Taberânî (öl. 360/971), Ebû Ya'lâ, Dârimî, Bezzâr gibi hadis eseri sahibi olan kimselere işaret etmektedir.¹²⁹ Böylece Taşköprizâde'nin günümüze ulaşan temel hadis kaynaklarının birçoğuna yer vermesiyle öncelilerden çok daha geniş bir literatür zikretmektedir. Taşköprizâde'nin dirâyetu'l-hadis tanımını benimseyen Akkirmânî ise sadece *Kütüb-i Sitte* ile *el-Muvatta'*'yı saymakta, cumhurun İbn Mâce yerine *el-Muvatta'*'ı dâhil ettiğini, bu eseri Nesâ'î'nin öncesine ve Tirmizî'den sonrasına koysalar da doğru olanın Müslim'in akabinde bulunması gerektiğini ifade etmektedir.¹³⁰ Tasnifinde sadece "aşağıdaki kısımlar açısından Hz. Peygamber'in kelâmını araştıran ilim" diye tarif ettiği hadis usûlünü ele alan 'Abdülkâdir et-Taberî, haber, hadis, isnad, râvî sayıları, sıhhat ve kaynağı açısından hadis çeşitleri, tahammül ve edâ' yolları gibi temel konulara değinmekte ve sahih hadisten bahsederken *Sahîhayn*'a işaret edip önce *Sahîhu'l-Buhârî*'yi, sonra *Sahîh-i Müslim*'i en sahih hadis kitabı olarak değerlendirmektedir.¹³¹

Yukarıda geçtiği gibi bazı ilimler tasnifinde *Kütüb-i Sitte*'nin altıncı kitabının hangisi olacağına dair farklı görüşler vardır. Nitekim manzum bir şekilde hadisten bahseden Tokatlı İshâk Efendi, *Kütüb-i Sitte*'yi sayarken İbn Mâce'yi değil de Mâlik b. Enes'i zikretmektedir. Diğer temel hadis kaynaklarına değinmeyen müellif, bunlardan derleme olan *Mesâbih*, *Meşârik* ve *Mişkât*'a işaret etmektedir.¹³² Erzurumlu İbrahim Hakkı, herhangi bir temel hadis kaynağına yer vermeden Osmanlı döneminde oldukça meşhur olan bu kitaplardan *Meşâriku'l-Envâr*'ı zikretmektedir.¹³³ Saçaklızâde ise *Sahîhayn*'ın yanında *Mişkâtü'l-mesâbih*'e atıf yapmaktadır.¹³⁴ Yûsî, birçok temel hadis kaynağını ifade etse de¹³⁵ günümüzde *Kütüb-i Sitte* denilince *Sahîhayn* ile *Sünen-i Erba'a* aklı gelmesine rağmen Sıddîk Hasan Han, İbn Mâce yerine Mâlik b. Enes'i sayıp *Kütüb-i Sitte* terimini kullanmakta ve

râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî -Ahmed b. Ahmed b. el-'Acemî'nin *Şerh*'i ile birlikte-, thk. Muhammed 'Avvâme (Cidde-Medine: Dâru'l-Minhac-Dâru'l-Yûsr, 2016), 2/53.

¹²⁹ Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 2/113-128.

¹³⁰ Akkirmânî, *Ta'rîfâtü'l-fünûn*, 28a-28b.

¹³¹ 'Abdülkâdir et-Taberî, *'Uyûnu'l-mesâ'il*, 136-139.

¹³² Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm Adlı Mesnevisi*, 197-198.

¹³³ Fazlıoğlu, "Erzurum İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", 129.

¹³⁴ Saçaklızâde, *Tertîbu'l-'ulûm*, 168.

¹³⁵ Yûsî, *el-Kânûn*, 368.

pek çok hadis kitabına yer vermekte, diğerlerinden farklı olarak Suyûtî'nin *Cem 'u'l-cevâmi*'sine işaret etmektedir.¹³⁶

İbnü'l-Ekfânî, hadis usulüyle ilgili Nevevî'nin *et-Takrîb ve't-teysîr*'i veya onun aslı olarak Hâkim en-Nîsâbüri'nin *Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadis*'ini ya da Hatîb el-Bağdâdî'nin (öl. 463/1071) *el-Kifâye*'sini saymaktadır.¹³⁷ Fakat Nevevî'nin eserinin aslı her ikisi olmadığı gibi *et-Takrîb ve't-teysîr*, müellifin kendi kitabı *İrşâdu tullâbi'l-hakâ'ik*'in ihtisarı ve *İrşâd* da İbnü's-Salâh'ın (öl. 643/1245) *'Ulûmu'l-hadis*'in muhtasarıdır.¹³⁸ Hadis usulünde pek çok kimsenin eser telif ettiği söyleyen İbn Haldûn, *Mukaddime*'sinde bu konuda Hâkim ile Nevevî'nin kitabının yanında en meşhur eserin İbnü's-Salâh'ınki olduğunu ifade etmektedir.¹³⁹ Tasnifinde "ilmu'l-hadis" şeklinde bir başlık açsa da aslında tamamen hadis usulünü ele alan Suyûtî, bu alanda eser telif eden Hâkim, Ebû Nu'aym ile İbnü's-Salâh'ın ismine yer vermekte, Râmhürmüzî'nin (öl. 360/971) *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'ı ile Hatîb'in *el-Kifâye*'si ve *el-Câmi' li-âdâbi's-şeyh ve's-sâmi*'ine işaret etmektedir.¹⁴⁰ Râmhürmüzî'ye yer veren Hafîd et-Teftâzânî ise ilmu'l-hadis başlığında yukarıdakinden farklı olarak İbn Hacer'in (öl. 852/1449) *Nuhbe* şerhi *Nüzhetü'n-Nazar*'ına atıf yapmaktadır.¹⁴¹ Hadis usulünü rivâyetu'l-hadis kısmına koyan Taşkoprizâde, İbnü's-Salâh ve Nevevî'nin dışında İbn Hacer'in kitabını daha önce zikrettiğini söylese de ilgili yerde bu konudaki eserine yer vermemektedir.¹⁴² Ancak talebe, muhaddis, şeyh, hüccet gibi ilmî lakaplara değinen Tehânevî, *Nüzhetü'n-nazar*'ın yanında hadis usulünde pek bilinmeyen Sehâvî'nin (öl. 902/1497) *el-Cevâhiru'l-mükellele*'sini belirtmekle yetinmektedir.¹⁴³ *Nuhbetu'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar*, muhtemelen sonraki süreçte hadis usulünde okutulan eserlerin başında olsa gerektir ki ilkinde Erzurumlu İbrahim Hakkı¹⁴⁴ ve ikincisine Tokatlı İshak Efendi¹⁴⁵ yer vermektedir. Hadis rivâyeti için icazeti veren ve kendisine verilen kimsenin ehliyet sahibi olmasına değinen Saçaklızâde de *Nuhbetu'l-fiker*'i saymakta, ancak daha önceki âlimlerin zikretmediği 'Irâkî'nin (öl. 806/1404) manzum hadis usulü kitabı *Elfıyye*'sine değinmektedir.¹⁴⁶ Yûsî, dirâyet kitabı olarak yukarıda adı geçen bazı hadis

¹³⁶ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedu'l-'ulûm*, 2/225-226.

¹³⁷ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdu'l-kâsıd*, 160.

¹³⁸ M. Yaşar Kandemir, "Nevevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/47.

¹³⁹ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, 2/180.

¹⁴⁰ Suyûtî, *İtmâmu'd-dirâye*, 1/293-296.

¹⁴¹ Hafîd et-Teftâzânî, *ed-Dürrü'n-nadîd*, 48, 92.

¹⁴² Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, 1/236, 2/52-53 Müellif, dirâyet kısmında İbnü's-Salâh'a yeniden değinmektedir. bk. Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, 2/129-130.

¹⁴³ Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, 1/36-37.

¹⁴⁴ Fazlloğlu, "Erzurum İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", 129.

¹⁴⁵ Özfırat, *Tokatlı İshak Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm Adlı Mesnevisi*, 198.

¹⁴⁶ Saçaklızâde, *Tertibu'l-'ulûm*, 168.

usûlü eserlerini saymasına karşılık¹⁴⁷ Tehânevî'nin belirttiği kaynaklar ile bu konuda eser yazan İbnü's-Salâh ve Nevevî'ye işaret eden Sıddîk Hasan Han, *Nuhbetu'l-fiker*'in yanında San'ânî'nin (öl. 1182/1768) *Tavzîhu'l-efkâr*'ını, İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) *el-Bâ'isu'l-hasis*'ini, Suyûtî'nin *Tedribu'r-râvî*'sini ile kendisinin *Menhecu'l-vusûl*'ünü sıralamaktadır.¹⁴⁸

İlimler tasnifinde şerh tarzı eserlere yer veren ilk kimse İbn Haldûn'dur. O, *Sahihu'l-Buhârî*'yi İbn Battâl (öl. 449/1057), Muhalleb (öl. 435/1044), İbnü't-Tîn (öl. 611/1214) gibi âlimlerin şerh ettiklerini ancak onların yeterli olmadıklarını ifade edip bunun üzerine şerhler yazılması gerektiği kanaatindedir. Müslim'in *es-Sahîh*'ine yazılan şerhlerden Mâzerî'nin (öl. 536/1141) *el-Mu'lim*'i ve Kâdî 'Iyâz'ın (öl. 544/1149) *İkmâlu'l-Mu'lim*'i ile en mükemmel şerhin Nevevî'nin (*el-Minhâc*'ı) olduğuna işaret eden İbn Haldûn, sünen türü hadis kitaplarının ahkamla alakasından dolayı müstakil hadis şerhlerinin yanında daha ziyade fıkıh kitaplarında onların açıklamalarının bulunduğunu söylemekte,¹⁴⁹ herhangi bir eserin ya da müellifin ismine yer vermemektedir. Bu bağlamda Kalkaşendî de şerh kitaplarına temas etmekte, Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvûd'un yanında *'Umdetu'l-ahkâm* üzerine yazılan eserlere atıf yapmaktadır.¹⁵⁰ Tasnifinde oldukça geniş bir literatür sıralayan Taşkoprizâde, dirâyetu'l-hadis başlığında hadis kitaplarının yanı sıra hadisin başka alanlarında eserler telif eden âlimlere ve bazılarının da kitaplarına temas etmektedir. Bu bağlamda Hattâbî'nin (öl. 388/998) *Me'âlimü's-sünen*'i ile *A'lâmu'l-hadis*'i, Nevevî'nin *Sahîh-i Müslim* şerhi, Kirmânî'nin (öl. 786/1384) *Sahihu'l-Buhârî* şerhi ile *Meşârik* ve *Mesâbih* şerhlerinden birkaçına işaret etse de şerhu'l-hadis ilim olarak zikrettiği yerde birçok *Sahihu'l-Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *Meşârik* ve *Mesâbih* şerhini sıralamaktadır.¹⁵¹ Ancak Tokatlı İshâk Efendi ile Saçaklızâde, sadece Tîbî'nin (öl. 743/1343) *Mişkâtu'l-Mesâbih* şerhine¹⁵² ve Erzurumlu İbrahim Hakki ise İbn Melek'in (öl. 821/1418'den sonra) *Meşâriku'l-envâr* şerhine atıf yapmaktadır.¹⁵³

Hadisle ilgili çeşitli ilim dallarına yer veren Taşkoprizâde, garîbu'l-hadiste Hattâbî'nin *Garîbu'l-hadis*'i, İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye*'si ile Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *el-Fâ'ik*'ini,¹⁵⁴ Kalkaşendî Herevî'nin (öl. 401/1011) *Kitâbu'l-Garîbeyn*'ini¹⁵⁵ ve Hafid et-Teftâzânî ise el-Kâsım

¹⁴⁷ Yüsî, *el-Kânûn*, 369.

¹⁴⁸ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedu'l-'ulûm*, 2/62, 66-67, 306.

¹⁴⁹ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, 2/181-182.

¹⁵⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1/471.

¹⁵¹ Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 2/128, 130, 341-342.

¹⁵² Özfîrat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm Adlı Mesnevisi*, 198; Saçaklızâde, *Tertîbu'l-'ulûm*, 168.

¹⁵³ Fazlıoğlu, "Erzurum İbrahim Hakki'nin Medrese Ders Müfredatı", 129.

¹⁵⁴ Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 2/128, 130, 343.

¹⁵⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1/471.

b. Sellâm'ın *Garibu'l-hadis*'ini zikretmektedir.¹⁵⁶ Tıbbî'n-Nebevî'de ise eserlerin ismini belirtmeden müelliflerinin İbn Tarf(h)ân (öl. 720/1320) ile Müstağfirî'nin (öl. 432/1041) adına atıf yapan Taşköprizâde, aynı şekilde te'vilü akvâli'n-Nebî'de de Molla Fenârî (öl. 834/1431) ile Şeyh Sadreddîn Konevî'nin (öl. 673/1274) bu konuda eserleri olduğuna işaret etmektedir.¹⁵⁷ Taşköprizâde'nin bilinen eserler dışındaki diğer kitaplar hakkında onların isimlerine ve müelliflerine detaylı bir şekilde yer vermediği görülmüştür. Sıddîk Hasan Han ise Taşköprizâde'nin zikrettiği eserlerin üzerine ilaveler yapmakta, ayrıca diğerlerinden farklı olarak tasnifinde değindiği hadislerle ilgili diğer ilimlerde usûl, hadis kitabı ve şerhi dışında pek çok literatüre yer vermektedir. Meselâ, ilmu esmâ'î'r-ricâlde mü'telif ve muhtelif, lakab, künye, müteşâbih gibi konulardaki eserleri saymış, ilmu's-sikât ve'd-du'afâ'da sika ve zayıf râvîlere dair kitapları sıralamıştır.¹⁵⁸ Bunun muhtemel nedeni, özellikle İbn Haldûn, Taşköprizâde gibi âlimlerin eserlerinden istifade etmesinin yanında yaşadığı dönem ve şartlara bağlı olarak kendisinin de eklediği bazı bilgilerin bulunmasıdır.¹⁵⁹ Nitekim şerhu'l-hadis kısmında kırk hadis rivâyeti ve şerhlerine işaret ettikten sonra Buhârî'nin en meşhur şerhlerinden biri İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'si ile Şevkânî'nin (öl. 1250/1834) *Neylu'l-evtâr*'ı zikretmesi ve akabinde Taşköprizâde'nin aynı konuda saydığı eserleri ondan nakletmesi bunu göstermektedir.¹⁶⁰

790 | db

Hadis edebiyatı açısından ilimler tasnifinde dikkat çeken husus, hadis ilimlerinde olduğu gibi zamanla bir değişim olmasıdır. Zira ilimler tasnifinde hadis kitaplarından daha ziyade *Kütüb-i Sitte* ve *el-Muvatta'* zikredilmekle birlikte zamanla sonraki dönemlerde *es-Sahîhayn* ile *Mesâbih*, *Mişkât* ve *Meşârik*'e atıf yapılmaktadır. Bu durum, *es-Sahîhayn*'in önemini korumakla birlikte hadis kitaplarından derleme olan eserlerin asıl kitapların yerine geçtiğini ve hadis alanında onların öne çıktığını göstermektedir. Aslında aynı yaklaşımı hadis edebiyatının diğer eserleri için de görmek mümkündür. Meselâ, şerh açısından sonraki dönemlerde Şeyhayn'ın hadis kitapları ile *Meşârik* ve *Mesâbih* üzerine yazılan eserler zikredilmektedir. Buna göre zamana ve müellifin yaşadığı çevreye göre okutulan ve ehemmiyet verilen eserler değişmektedir. Ayrıca *Kütüb-i Sitte*'nin kapsamına hangi hadis kitaplarının dâhil olması ve sıhhatleri ile ilgili tartışmalar da bazı ilimler tasnifinde yer almaktadır. Günümüzde her ne kadar bu ıstılahla kastedilen eserler noktasında neredeyse bir ittifak bulunmasına rağmen Sıddîk Hasan Han'ın Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta'*ını *Kütüb-i Sitte*'nin içerisinde sayması, bu konuda her zaman farklı görüşlerin bulunduğunu göstermektedir.

¹⁵⁶ Hafid et-Teftâzânî, *ed-Dürrü'n-nadîd*, 48.

¹⁵⁷ Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 2/341-344.

¹⁵⁸ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedu'l-ulûm*, 2/61-62, 210-211.

¹⁵⁹ Kaya, "Ebcedu'l-ulûm ve Sıddîk Hasan Han", 440-441.

¹⁶⁰ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedu'l-ulûm*, 2/335-336.

İbn Haldûn'un Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahih*'i üzerine şerh yazılmasının gerekliliğini söylemesinin nedeni, onun döneminde henüz İbn Hacer, 'Aynî (öl. 855/1451), Kastallânî (öl. 923/1517) gibi âlimlerin eserlerinin telif edilmemesi olabilir. Nitekim Müslim'in *es-Sahih*'i için böyle bir görüşü bulunmamakta, hatta Nevevî'nin *el-Minhâc*'ını onun en mükemmel şerhi olarak kabul etmektedir. Ayrıca ilimler tasnifi yapan âlimlerin hadis ilminin önde gelen kitapları noktasında her birinin bilgisi olduğunu gösterse de bir kısmının diğerlerinden oldukça farklı eserler saymasını onların kendi buldukları ortam ve eğitim hayatıyla alakalı olarak ilişkilendirmek mümkündür.

5. İlimler Tasnifinde Hadis Şerhçiliği

Bazı âlimlerin ilimler tasnifinde göze çarpan hususlardan biri, çeşitli hadislerin şerh edilmesi ve yorumlanmasıdır. Bu açıdan hadis ilminin zikredildiği tasnifler incelendiğinde hepsinde değil de bir kısmında böyle açıklamaların yer aldığı görülmüştür. Meselâ, Mehmed Şâh Fenârî *Enmûzecu'l-'ulûm*'un "el-Asl" başlığında Allah'ın sıfatlarını (isim zikretmeden)¹⁶¹ kabul etmeyenlere yönelik "*Cehennem daima 'Daha fazla var mı?!' deyip duracak, nihayet izzet sahibi Allah ayağını koyacak, bu defa Cehennem 'Senin izzetin üzerine yemin olsun ki yeter yeter!' diyecektir.*"¹⁶² hadisini delil getirerek onların görüşlerinin akla ve nakle uymadığını açıklamakta, âyetlerden deliller getirerek kendi görüşünün konuşmamak olduğunu belirtmektedir. "el-İşkâl" kısmında ise "*Asırların en hayırlısı benim içinde bulunduğum, sonra onu takip eden ve sonra da onu takip asırlardır. Ardından ise yalan yayılacaktır.*"¹⁶³ ile "*Ümmetim yağmur gibidir. Başımı yoksa sonu mu hayırlıdır bilinmez.*"¹⁶⁴ hadisi arasındaki ihtilafı çözmekte ve bunun asırlara veya şahıslara göre ele alınabileceğini söyleyip ikincisinin daha doğru olduğunu benimsemektedir.¹⁶⁵ Fenârî gibi

¹⁶¹ Çiçek, sıfatı kabul etmeyenlerin "Mu'tezile" olduğunu belirtmektedir. Çiçek, "Mehmed Şah Fenârî ve Enmûzecu'l-'ulûm'u", 252.

¹⁶² Ebû 'Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût vd. (Beirut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1996), 21/94 (No. 13402); Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'il el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût vd. (Beirut: er-Risâletü'l-'İlmiyye, 2011), "el-Eymân ve'n-nuzûr", 12 (No. 6661); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahihu Müslim*, thk. Muhammed Fu'âd 'Abdülbâkî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1991), "el-Cenne", 37; Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahih (Sünenü'l-Tirmizî)*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Mustafa Hüseyin ez-Zehabî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2010), "Tefsîri'l-Kur'ân", 51 (No. 3272).

¹⁶³ Tirmizî, "eş-Şehâdât", 4 (No. 2303); Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *el-İhsân fi takrîbi Sahihi İbn Hibbân*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût (Beirut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1988), 15/123 (No. 6729).

¹⁶⁴ Ebû Ya'lâ Ahmed b. 'Alî el-Mevsîlî, *Müsnedü Ebi Ya'lâ el-Mevsîlî*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn, 1990), 6/190-191 (No. 3475); Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdî 'Abdülmecid es-Seleffî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1983), 13/31 (No. 65).

¹⁶⁵ Mehmed Şâh Fenârî, *Enmûzecu'l-'ulûm* (Fatih, 3677), 8a-9b.

tasnifinde hadisi zikredip bu ilimle ilgili herhangi bir açıklama yapmadan şerh eden Dâvûd-i Kayserî, *el-İthâfu's-Süleymânî*'de hadis ilminde meşhur olan Cibril rivâyeti¹⁶⁶ üzerinde durmakta, iman ve İslâm hususlarına yer verse de bu hadisin üçüncü kısmı olan ihsana ne hadisi rivâyet ederken ne de açıklarken temas etmektedir.¹⁶⁷

İlimler tasnifinde hadis şerh eden Şîrvânî, Kur'an ve hadisin vahiy olduğunu kabul etmekte, ancak i'câz, lafzıyla ibadet etme, manen/lafzen rivâyet açılarından aralarında farklılıklar bulunduğunu belirtmektedir. Şîrvânî, hadisi Kur'an'dan sonra ilimlerin en faziletlisi ve bilgilerin en yücüsü olarak görmekte, namaz özelinde hadisin önemini açıklamaktadır. Sonrasında yapılmadığı ve konuşulmadığı süreci Allah'ın vesveseyi affetmesi,¹⁶⁸ Allah'ın insanları yeniden yaratması¹⁶⁹ ve bir kimsenin yüzüne vurulmaması¹⁷⁰ ile ilgili üç hadisi açıklamaktadır.¹⁷¹ Herhangi bir tasnif yapmadan ilimleri sıralayan Hüyî ise hadis ilmi hakkında herhangi bir bilgi vermeden yedi tane rivâyeti yorumlamaktadır.¹⁷²

Belki de ilimler tasnifinin olduğu eserler bağlamında hadis şerhçiliği ve yorumculuğunun en çok yer teşkil ettiği kitap, *Yenâbi'u'l-'ulûm*'dan sonra *ed-Dürrü'n-nadîd*'dir. Zira Hafîd et-Teftâzânî, ilmu'l-hadis kısmında hadislerin yazılması, hadisleri tedvin edenler ve kitapları ile usûl eserlerine yer verdikten sonra Hz. Peygamber'in Hudeybiye'de yazı yazması, şiire yaklaşımı ve nübüvvet mührü gibi konulara temas etmekte, devamında ise hadis usûlüne kadar farklı konulardaki birçok hadisi kısa kısa açıklamaktadır. Hatta Dâvûd-i Kayserî'nin şerh ettiği Cibril hadisine ve Fenârî'nin aralarında ihtilaf gördüğü rivâyetlere de değinmektedir. Hafîd, hadisleri şerh ederken özellikle *Fethu'l-bârî* ve *el-Minhâc*'dan faydalanmakta, kelime açıklamalarında *en-Nihâye*'den istifade etmekte, bazı râvîlerin/hadislerin sihhati hakkında hüküm verirken *Mîzânü'l-i'tidâl*'e başvurmaktadır. Devamında hadis, sünnet vb. kavramlar, mütevâtir ve âhâd, bid'at, mürsel, tearuz, tenkid edilen râvîler ve hadisleri gibi usûlün kapsamına giren konulara değindikten sonra ilk yaratılan şey, İblis, melekler, Hz. Âdem ve diğer peygamberlerle ilgili hususlara temas etmekte, Rasûlullah'ın soyu, ismi, künyesi ve doğumuyla devam edip vefatıyla da bitirmektedir.¹⁷³

¹⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/94-95 (No. 2924); Müslim, "el-İmân", 1; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût-Muhammed Kâmil Karâbellî (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 2009), "es-Sünne", 17 (No. 4695); Tirmizî, "el-İmân", 4 (No. 2610).

¹⁶⁷ Fazlıoğlu, "Osmanlı İlmî Hayatının Teşekkülü ve Dâvûd Kayserî", 53-56. Fazlıoğlu, henüz yüksek İslâm kültürüne vakıf olmayan bir kültürel ortamda ihsan kavramının dile getirilmesinin fazla anlamlı olmayacağını ifade etmektedir.

¹⁶⁸ Buhârî, "el-'Itk", 6 (No. 2528).

¹⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/261-262 (No. 8610); Buhârî, "et-Tefsîr", 112/1 (No. 4974).

¹⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/275 (No. 7323); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 12/419-420 (No. 5605).

¹⁷¹ Şîrvânî, *el-Fevâ'idü'l-Hâkâniyye*, 110-121.

¹⁷² Hüyî, *Yenâbi'u'l-'ulûm*, 62a-90b.

¹⁷³ Hafîd et-Teftâzânî, *ed-Dürrü'n-nadîd*, 47-109.

İlimler tasnifinde bu tarz yaklaşımlar, hadisleri anlamak için gösterilen faaliyetlerin bir örneğidir. İslâm ümmetine her yüzyılın başında bir müceddidin gönderileceğiyle ilgili hadisi¹⁷⁴ eserinde açıklayan Bistâmî¹⁷⁵ ve dili Farsça olan eserlerdeki tasniflerdeki bu tarz açıklamaların yanında Muslihiddin Lârî (öl. 979/1571) ile Sipâhizâde Muhammed b. ‘Alî el-Bursevî’nin (öl. 997/1589) *Enmûzecu’l-‘ulûm*’larında da hadis şerhi örnekleri bulunmaktadır.¹⁷⁶ İlimler tasnifinde bazı rivâyetlerin açıklanmasını şerhu’l-hadis ilmine bir katkı olsa da az bir yekûn tuttuğu görülmektedir. Yine de bu yerlerde ilim dalının tanımı, konusu, amacı vb. hususlar hakkında bilgiler olması gerekirken bazı hadislerin açıklamasının bulunmasının önemli olduğu söylenebilir. Zira ilimler tasnifindeki bir kısım hadisler hakkındaki âlimlerin şerh ve yorumlarını yaşadıkları dönemin bir yansıması olarak düşünmek gerekmektedir. Çünkü diğer hususlarda olduğu gibi bu noktada da benzer bir görüş belirtmek mümkündür. Bunu gösteren en iyi örneklerden biri, Dâvûd-i Kayserî’nin Cibrîl hadisinin ihsan kısmını zikretmemesidir. Bir başka durum ise aynı hadisler üzerinde ilimler tasnifi yapan farklı âlimlerin açıklamalarının olmasıdır.

Sonuç

Hicrî ilk asırlardan itibaren günümüze kadar farklı dillerde İslâm dünyasının değişik yerlerinden ve geleneklerinden gelen çeşitli ilim dallarındaki âlimlerin ilimler tasnifi yaptığı görülmüştür. Tasniflerindeki ele aldıkları ilimlere göre (felsefî, felsefî-dinî, felsefî-dinî-alet gibi) farklı sayılarda (ikili, üçlü, dörtlü vb.) sınıflandırmalar ortaya çıkmıştır. Ancak birkaçı hariç İslâm filozoflarının ilimler tasnifinde hadis ilmine yer verilmemiştir. Bunun temel nedeni, kendi yaptığı ilimler tasnifinde felsefî ilimleri sıraladığı Aristoteles’i temel alan Meşşâî İslâm filozoflarının bu konuyla daha ziyade meşgul olmalarıdır. Ayrıca buna ‘Âmirî’nin dediği gibi bazı kimselerin hadisi bir ilim olarak saymaması ve diğer alanlarda birkaç âlimin tasnifi bulunsa da Suyûtî dışında bir muhaddisin ilimler tasnifi yapmaması da eklenebilir. Ancak hadisi tasnifinde zikredenlerin az veya çok bu ilimle iştigal ettikleri görülmüştür. Nitekim bu yüzden erken bir dönemde başlayan ilimler tasnifinde hadis ilmi, hicrî IV. asrın sonlarına doğru kendine yer bulmuş ve şer‘î, dinî ya da naklî ilimlerin içerisinde zikredilmiştir. Hatta bu asırdan sonra yapılan birçok ilimler tasnifinde de hadis ilmine rast gelinmemiştir. Bazı tasniflerde sadece hadis denilse de bununla kastedilen aslında Hz. Peygamber’in hadisleri değil de kuralları ve kaideleri olan hadis ilmidir.

¹⁷⁴ Ebû Dâvûd, “el-Melâhîm”, 1 (No. 4291); Ebû’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-‘evsat*, thk. Târik b. ‘Avdullah b. Muhammed-‘Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî (Kahire: Dâru’l-Harameyn, 1995), 6/323 (No. 6527).

¹⁷⁵ Bistâmî, *el-Fevâiyhu’l-miskiyye*, 47b-72b.

¹⁷⁶ Korkmazer, “Osmanlı İlimler Tasnifinde Hadis Şerhçiliği”, 521.

İlk ilimler tasnifinin bazılarında genel olarak farklı isimlerle hadis ilmine yer verilse de Kâdî Beyzâvî'yle birlikte rivâyet ve dirâyet ayrımı başlamıştır. Böylece genellikle hadisin rivâyet ve dirâyet şeklinde ikiye taksim edilmesinin İbnü'l-Ekfânî'yle değil de ondan önce Beyzâvî'nin tasnifiyle başladığı tespit edilmiştir. Zira Beyzâvî'nin bu iki ilmin tanımlarını aynı şekilde İbnü'l-Ekfânî benimseyip tasnifinde zikretmiştir. Ancak İbn Hazm'ın hadisi “râvîlerin ve metinlerin bilgisi” şeklinde açıklaması, dolaylı olarak hadisin rivâyet ve dirâyet boyutuna işaret ettiği söylenebilir. Hadis ilmi rivâyet ve dirâyet şeklinde ikiye ayrılrsa da ilk dönemlerden günümüze kadar bunların tanımları ve kapsamaları üzerinde bir ittifak bulunmadığı, her bir âlimin farklı şekillerde tarif yaptığı görülmüştür.

Günümüzdeki kitaplarda genellikle cerh-ta'dîl, hadis râvîleri, muhtelifu'l-hadis, ilelu'l-hadis, garîbu'l-hadis ve nâsîh ile mensûh olmak üzere altı tane hadis ilmi zikredilmektedir. Ancak Ebû Tâlib el-Mekkî ile İbn Haldûn sınırlı sayıda hadis ilminden bahsetse de Molla Lütîfi, Taşköprizâde ve Sıddîk Hasan Han, tasniflerinde birçok ilim dalı saymaktadır. Fakat bunların bazılarını bir başlık altında toplamak mümkün olduğu gibi bir kısmını ise bir ilim dalı olarak kabul etmek mümkün değildir. Ayrıca hadiste önemli bir ilim olan ilelu'l-hadise sadece Ebû Tâlib el-Mekkî'nin yer vermesine rağmen daha sonraki detaylı tasniflerde söz konusu ilmin kendisine yer bulamadığı tespit edilmiştir.

794 | db

Tasnifler, aynı zamanda ilimler için birer literatür kaynağıdır. Zira hadis ilminde olduğu gibi konuyla ilgili telif edilen eserlerden genellikle öne çıkanlara yer verilmiştir. Bu bağlamda diğer alanlarda az olmakla birlikte daha ziyade usûl, hadis ve şerh kitaplarına atıf yapıldığı belirlenmiştir. Hadis usûlü noktasında bazı âlimlerin farklı yaklaşımları olsa da ilk tasniflerde bu alanın meşhûr eserlerine işaret edilmesine karşılık sonraki süreçte özellikle Osmanlı döneminde İbn Hacer'in kitapları zikredilmiştir. Bunun nedeni, diğer eserlere göre muhtasar olan *Nuhbetu'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar*'ın Osmanlı Devleti'nin geç dönemlerinde medreselerde daha fazla okutulması ve onlara daha çok önem verilmesidir.

İlimler tasnifinde eserlerin çoğunlukla kronolojik olarak sayılmadıkları görülmüştür. Zira tasnif sahibi âlimlerin dikkate aldıkları husus, ilgili alandaki bütün eserlerin listesini vermek mümkün olmadığı için meşhûr eserlerin sıralanmasıdır. Nitekim bu temel hadis kaynakları için de geçerlidir. Çünkü bu bağlamda ilk işaret edilen eserler *es-Sahîhayn* olup sonra diğerlerine geçilmektedir. Hatta bazı tasniflerde *Sahîhayn*'dan hangisinin daha sahih olduğu tartışılmakta, ancak muhaddislerin tercihi olan Buhârî kabul edilmektedir. Günümüzde bulunan birçok hadis kitabının işaret edildiği ilimler tasnifinde *el-Musannef* sahibi 'Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın adı hiç geçmemektedir. *Kütüb-i Sitte* kavramıyla hangi eserlerin kastedildiğine temas edilen ilimler tasnifinde Osmanlı döneminde

temel hadis kaynaklarının yerine *Mesâbih*, *Mişkât* ve *Meşârik*'e daha ziyade atıf yapıldığı tespit edilmiştir. Ancak Suyûtî'nin *el-Câmi' u's-sagîr*'ine işaret edilmemesi dikkat çekmektedir. Bu çerçevede şunu söylemek gerekmektedir ki ilimler tasnifinde zikredilen literatürün zamanla farklılaşması, eserlerin telif edildiği tarihin de etkisi olmakla birlikte her bir âlimin bulunduğu çevreyi ve öne çıkan eserlerini dikkate almasından kaynaklanmaktadır. Nitekim bunu hem usûl hem de hadis kitaplarında açık bir şekilde görmek mümkündür. Hatta aynı şey şerh kitapları için de söylenebilir. Zira ilk tasniflerde Buhârî ve Müslim'in kitaplarına yazılan şerhler zikredilirken daha sonra bunlarla birlikte *Mesâbih*, *Mişkât* ve *Meşârik* şerhleri de sayılmış, son dönemlerde ise daha ziyade bu şerhlere işaret edilmiştir.

İlimler tasnifindeki şerh faaliyetleri hadisleri anlamının ayrı bir kolunu teşkil etmektedir. Aslında âlimlerin ilmi çeşitli yönlerden tanıtması gereken bir yerde böyle bir yaklaşım sergilemeleri dikkat çekmektedir. Belki de bunun sebebi, onların kendi çevrelerinde ya da halkın arasında dolaşır aklı takılan hadislerin açıklanması gerektiğini düşünmeleridir.

İlimler tasnifi, birçok ilim dalı bir arada bulunduğu için önemlidir. Bu bağlamda her bir ilim dalının konumunu tespit etmek ve hangi hususlara temas edildiğini belirlemek gerekmektedir. Bu çalışmada hadis bağlamında yapılan şey bu olmakla birlikte daha geniş çalışmalar da ortaya konulabilir. Hatta her bir âlim özelinde ya da ilimler tasnifinde yer alan bilgiler bağlamında müstakil araştırmalar da yapmak mümkündür. Ancak âlimlerin ilimler tasnifinde bazılarını sadece ismen işaret edilirken bir kısmınınkinden ise geniş bir şekilde ele alındığını dikkate almak gerekmektedir. Çok geniş bir literatürün olduğu bu konuda günümüze ulaşmayanlar bulunsun da yazma hâlinde olanlar ilim dünyasına kazandırılmalı, ayrıca bazı örnekleri olmakla birlikte bütün ilimler nazarından kapsamlı başka araştırmalar da yapılmalıdır.

Kaynakça

- ‘Abdülkâdir et-Taberî, Ebû Bekir ‘Abdülkâdir b. Muhammed. *Kitâbu'l-'Uyûni'l-mesâ'il min a'yâni'r-resâ'il*. thk. Muhammed ‘Ömer el-Hüsâmî. Kahire: Matba‘atu'l-İslâm, 1316.
- Agitoğlu, Nurullah. “Şâfiî Usûlcülerin Değerlendirme ve Tercih Yaparken Sünnet ve Hadis Meselelerine Yaklaşımı: Zekeriyya el-Ensârî Örneği”. *e-Şarkiyat: İlmî Araştırmalar Dergisi* 10/21 (2018), 873-886.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şu‘ayb el-Arna‘ût vd. 52 Cilt. Beyrut: Mü’essesetü’r-Risâle, 1996.
- Akkirmânî, Muhammed b. Ahmed. *Ta’rifâtü'l-fünûn ve menâkibi'l-musannifin*. Almanya: Berlin Eyalet Kütüphanesi, 1b-60a.
- Altaş, Eşref. “Fahredden er-Râzî’nin İlimler Ansiklopedisi: Câmi’u’l-ulûm ya da Hadâiku’l-envâr”. *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*. ed. Müstakim Arıcı. 93-144. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Altuntaş, Mustafa Celil. *Osmanlı Döneminde Hadis İlmî*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- ‘Âmirî, Ebû’l-Hasen Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbu'l-İ‘lâm bi-menâkibi'l-İslâm*. thk. Ahmed ‘Abdülhamîd Gurâb. Riyad: Dâru’l-İsâle, 1988.
- Apaydın, Yasin. “İlimlerin Rütbelendirilmesi: Saçaklızâde ve Tertibü’l-ulûm Bağlamında Bir İnceleme”. *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*. ed. Müstakim Arıcı. 415-435. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Arıcı, Müstakim. “Temel Problemler Ekseninde Tasnîfü’l-ulûm ve Enmûzecu’l-ulûm Literatürleri”. *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*. ed. Müstakim Arıcı. 13-61. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Arslan, Ali. “Âmirî (ö. 381/992) ve Hârizmî’nin (ö. 387/997) İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri”. *Diyanet İlmî Dergi* 56/2 (2020), 111-132.
- Arslan, Ali. “Bir Filozofun Gözünden Hadis İlmî ve Hadis Âlimleri: Âmirî (Ö. 381/992) Örneği”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 372-389.
- Arslan, Ali. “İbnü’l-Ekfânî’nin (Ö. 749/1348) İlimleri Tasnifi ve Bu Tasnifte Hadîs İlmî”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/18 (2020), 15-39.
- Arslan, Sami. *Molla Lütîfî’nin İlimlerin Tertibine Dair er-Risâle fi’l-Ulûmi’s-Şer’iyye ve’l-Arabiyye Adlı Eseri ve Haşiyesi: Metin-Tercüme-Değerlendirme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Aslan, Recep. *İhvân-ı Safâ ve Hadis*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.

- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Bakar, Osman. *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*. çev. Ahmet Çapku. İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.
- Başoğlu, Tuncay. “Hasan el-Yûsî’nin İlimler Tasnifi: XVII. Yüzyıl Mağrib’inde Bir İlim Rehberi”. *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*. ed. Müstakim Arıcı. 373-402. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Bayrakdar, Mehmet. “Dâvûd-i Kayserî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/32-35. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bayrakdar, Mehmet. *İslâm Felsefesine Giriş*. Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Bedir, Murteza. “İbn Haldun’un Gözüyle Naklî İlimler”. *Geçmişten Geleceğe İbn Haldun -Vefatının 600. Yılında İbn Haldun’u Yeniden Okumak-*. 219-233. İstanbul: İSAM Yayınları, 2006.
- Birgivi, Mehmed b. ’Alî. *et-Tarîkatu’l-Muhammediyye ve’s-sîretu’l-Ahmediyye*. thk. Muhammed Nâzım en-Nedvî. Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 2011.
- Bistâmî, ‘Abdurrahman b. Muhammed. *Kitâbu’l-Fevâiyhi’l-miskiyye fî fevâ’idi’l-Mekkiyye*. Kayseri: Millet Genel Kütüphanesi, Reşid Efendi, 426, 3b-212b.
- Buhârî, Ebû ‘Abdullah Muhammed b. İsmâ’îl. *el-Câmi’u’s-sahîh*. thk. Şu’ayb el-Arna’ût vd. 5 Cilt. Beyrut: er-Risâletü’l-‘Âlemiyye, 2011.
- Canlı, Mustafa. “İlimlerin Tasnifine Dair er-Risâle Fi’l-Ulûmi’ş-Şer’iyye ve’l-Arabiyye Adlı Eserinde Molla Lutfî’nin Hadis İlmine Bakışı”. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat’ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu*. ed. Hanifi Vural vd. 1/217-235. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Cengiz, Lütfü. “Birgivi’de İlimler Sınıflandırması”. *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd. 2/145-151. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.
- Cevdet Paşa, Ahmed. *Beyânu’l-uvvân*. İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1299.
- Cihan, Ahmet Kamil - Yalın, Salih. “Mehmed Emin Şirvânî ve el-Fevâidü’l-Hâkâniyye’si Üzerine”. *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*. ed. Müstakim Arıcı. 337-357. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Çağrı, Mustafa. “Sirâceddin el-Urmevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/262-264. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çiçek, Mehmet. “Mehmed Şah Fenârî ve Enmûzecu’l-ulûm’u”. *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*. ed. Müstakim Arıcı. 239-276. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

- Demir, Halis. “İlimler Tasnifi Literatürü Denemesi”. *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 5/1 (2019), 48-89.
- Demir, Tahsin. “Kadim ve Cedid Arasında İlimler: İzmirli İsmail Hakkı’nın Tasnifu’l-‘Ulûm Adlı Risalesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 63/2 (2022), 993-1020.
- Devvânî, Ebû ‘Abdullah Muhammed b. Es’ad. *Risâletü Enmûzecu’l-‘ulûm*. thk. Ali Kürşat Turgut-Ömer Osman Arık. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.
- Dinçoğlu, Mehmet. “İmam Birgivi’nin Hadis Kültürü”. *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd. 2/265-276. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvud*. thk. Şu’ayb el-Arna’ût-Muhammed Kâmil Karâbellî. 6 Cilt. Beyrut: Mü’essesetü’r-Risâle, 2009.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. ‘Alî. *Kûtu’l-kulûb fî mu’âmeleti’l-mahbûb ve vasfî tarîki’l-mürîd ilâ makâmi’t-tevhîd*. thk. Muhammed İbrâhîm Muhammed er-Radvânî. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Dâri’t-Türâs, 2001.
- Ebû Ya’lâ, Ahmed b. ‘Alî el-Mevsilî. *Müsnedü Ebî Ya’lâ el-Mevsilî*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 16 Cilt. Dimaşk: Dâru’l-Me’mûn, 1990.
- Ertuğrul, Ali. “Şemseddin Âmulî ve İlimler Ansiklopedisi Eseri: Nefâisü’l-fünûn fî arâisi’l-uyûn”. *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*. ed. Müstakim Arıcı. 167-198. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Ertuğrul, Resul. “Kutbuddîn eş-Şîrâzî (Ö. 710 / 1311)’nin Fethu’l-Mennân Tefsirinin Özgün Yönleri”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2013), 133-178.
- Erul, Bünyamin. “Telfîk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/400-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Fazlıoğlu, İhsan. “İznik’te Ne Oldu? Osmanlı İlmî Hayatının Teşekkülü ve Dâvûd Kayserî”. *Nazarîyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2017), 1-68.
- Fazlıoğlu, Şükran. “Ta’lîm ile İrşâd Arasında: Erzurum İbrahim Hakkı’nın Medrese Ders Müfredatı”. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 10/18 (2005), 115-173.
- Fazlıoğlu, Şükran. “Vaz’ ile Tasnif Arasında: Molla Lütffî’nin el-Metâlibü’l-ilâhye fî mevzû’âtî’l-ulûmî’l-lugaviyye’si”. *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*. thk. Müstakim Arıcı. 277-295. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. “er-Risâletü’l-ledünniye”. *Mecmû’atu resâ’ili’l-imâm el-Gazzâlî*. thk. İbrâhîm Emîn Muhammed. 239-253. Kahire: el-Mektebetü’t-Tevfikîyye, ts.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mihhâc, 2011.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Kitâbu'l-Fâtihati'l-'ulûm*. Mısır: el-Matba'atu'l-Hüseyniyye, 1322.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Makâsıdu'l-felâsife*. thk. Süleymân Dünyâ. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1961.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*. thk. Hamza b. Züheyr. 4 Cilt. Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1413.
- Görmez, Mehmet. *Gazâlî'de Sünnet, Hadis ve Yorum*. Ankara: OTTO, 2014.
- Gumârî, Ebû'l-Fazl 'Abdullah b. Muhammed b. es-Sıddîk. *Tevcihu'l-'inâye li-ta'rîfi 'ilmi'l-hadis rivâyeten ve dirâyeten*. Kahire: Mektebetü'l-Kâhire, 2008.
- Güler, Zekeriya. "Endülüs'te Bir Hadis ve Fıkıh Âlimi: İbn Hazm". *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 7/14 (2009), 155-171.
- Güler, Zekeriya. "Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet-Dirâyet Bütünlüğü". *İLAM Araştırma Dergisi* 1/2 (1996), 113-132.
- Hafîd et-Teftâzânî, Ahmed b. Yahyâ el-Herevî. *ed-Dürrü'n-nadîd fî mecmû'ati'l-Hafîd*. thk. Muhammed Bedrüddîn Ebû Firâs en-Na'sânî. Mısır: Matba'atu't-Tekaddüm, 1322.
- Hûyî, Şemsüddîn Ahmed b. Halîl. *Kitâbu Yenâbi'i'l-'ulûm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıb Paşa, 1056, 1b-227b.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir 'Abdullah b. Muhammed el-Kûfî. *Müsnedü İbn Ebû Şeybe*. thk. 'Âdil b. Yûsuf el-Gazavî-Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd 'Abdurrahman b. Muhammed el-Hadramî. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. thk. 'Abdullah Muhammed ed-Dervîş. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Belhî, 2004.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed el-Endelüsî. "Risâletü Merâtibi'l-'ilim". *Resâ'ilü İbn Hazm el-Endelüsî*. thk. İhsân 'Abbâs. 4/61-90. Beyrut: el-Mü'essesetü'l-'Arabiyye, 1983.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût. 18 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1988.
- İbn Seb'in, Ebû Muhammed 'Abdülhakk b. İbrâhîm el-Mürsî. *Büddü'l-'ârif*. thk. Core Kettûra. Beyrut: Dâru'l-Endelüs-Dâru'l-Kindî, 1978.
- İbnü'l-Ekfânî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. İbrâhîm el-Ensârî. *İrşâdu'l-kâsıd ilâ esne'l-makâsıd fî envâ'i'l-'ulûm*. thk. 'Abdulmün'im Muhammed 'Ömer. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1411.

- İhvân-ı Safâ. *İhvân-i Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. çev. İsmail Çalışkan vd. 4 Cilt. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- İmamoğlu, Abdullah Taha. “İlimler Tasnifi Açısından Süyûtî’nin en-Nukâye’si”. *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*. ed. Müstakim Arıcı. 321-336. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- İmamoğlu, Abdullah Taha. “Taşköprüzâde’ye Göre Hadis İlmi ve Letâfî’n-Nebî Adlı Kırk Hadis Risâlesinin Tahlili”. *Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul’un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*. ed. Ömer Mahir Alper-Müstakim Arıcı. 127-146. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- İpşirli, Mehmet. “Kalkaşendî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- İzmirli, İsmâil Hakkı. *Hadis Tarihi*. thk. İbrahim Hatiboğlu. İstanbul: Dâruhâdis Yayınları, 2002.
- Kâdî Beyzâvî, Nâsirüddîn ‘Abdullah b. ‘Ömer eş-Şîrâzî. *Tuhfetü’l-ibrâr şerhu Mesâbihi’s-sünne*. thk. Nûreddîn Tâlib vd. 3 Cilt. Kuveyt: İdâretü’s-Sekâfeti’l-İslâmiyye, 2012.
- Kalkaşendî, Ebü’l-‘Abbâs Ahmed b. ‘Alî. *Kitâbu Subhi’l-a’sâ*. 14 Cilt. Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1922.
- 800 | db Kandemir, M. Yaşar. “Nevevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/45-49. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kâtib Çelebî, Mustafâ b. ‘Abdullah Hacı Halife. *Keşfu’z-zünûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*. thk. Şerefaddin Yaltkaya-Muallim Rıfat el-Kilîsî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsi’l-İslâmiyye, 1941.
- Kaya, Halil. *Gazzâlî’de Hadis Usûlü ve Rivâyeti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Kaya, M. Cüneyt. “Bir ‘Filozof’ Olarak Sirâceddin el-Urmevî (ö.682/1283): Letâifü’l-hikme Bağlamında Bir Tahlil Denemesi”. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17/33 (2012), 1-45.
- Kaya, M. Cüneyt. “İlimler Tasnifi Literatürünün Son Büyük Örneği: Ebedü’l-ulûm ve Müellifî Siddîk Hasan Han”. *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*. ed. Müstakim Arıcı. 437-446. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Kaya, Veysel. “Abdurrahman Bistâmî’nin Bilimler Tasnifi”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2016), 187-216.
- Koçinkağ, Mansur. “Kâdî Beyzâvî’ye (v. 685 / 1286) Göre İlimlerin Tasnifi ve Munîf fi Sinâ’ati’t-Tarîf/Ta’rifâtü’l-‘Ulûm Adlı Eserinin Edisyon Kritiği”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 26 (2015), 383-404.

- Korkmazer, Gülsüm. “Osmanlı İlimler Tasnifinde Hadis Şerhçiliği”. *Osmanlı’da İlm-i Hadis*. ed. Zekeriya Güler vd. 513-530. İstanbul: İsar Yayınları, 2020.
- Köktaş, Yavuz. “İbn Haldun’un Mukaddime Adlı Eserinde Hadis İlimleri ve Hadis-Sosyoloji İlişkisi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2003), 299-343.
- Kutluer, İlhan. “İlim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/109-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Meçin, Mahmut. “İhvân-ı Safâ’da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2014), 427-458.
- Mehmed Şâh Fenârî, Ebû’l-Berekât Mehmed Şâh b. Mehmed. *Kitâbu Enmûzeci’l-’ulûm*. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3677, 1b-155a.
- Molla Lütîfî, Lütfullah b. Hasan et-Tokâdî. *el-Metâlibu’l-ilâhiyye fî mevzû’âtî’l-’ulûmi’l-lügaviyye*. thk. Şükran Fazlıoğlu. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012.
- Müslim, Ebû’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fu’âd ‘Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 1991.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Ezkâr*. thk. Yûsuf ‘Alî Bûdeyvî-Ahmed Muhammed es-Seyyid. Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2013.
- Özfirat, Bayram. *Tokatlı İshâk Efendi’nin Nazmu’l-Ulûm, Nazmu’l-Le’âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri (İnceleme-Metin)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Peker, Hidayet. “İbn Hazm’ın İlimler Tasnifi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 319-329.
- Polat, Selahattin. “Zayıf Hadislerle Amel”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 83-110.
- Saçaklızâde, Muhammed b. Ebû Bekir el-Maraşî. *Tertîbu’l-’ulûm*. Beyrut: Dâru’l-Beşâ’iri’l-İslâmiyye, 1988.
- Sağan, Merve. *Ebû Tâlib el-Mekki’nin (ö. 386/996) Düşüncesinde Dinî İlimlerin Gelişimi ve Tasavvuf*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Saklan, Bilal. “Ebû Tâlib el-Mekki (386/996) ve Bazı Hadis Meselelerine Bakışı”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1996), 67-124.
- Salih, Subhi. *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*. çev. M. Yaşar Kandemir. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Sandıkçı, Kemal. “Mü’telif ve Muhtelif”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/191-192. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Sava Paşa. *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd.* çev. Baha Arıkan. 2 Cilt. Ankara: Yeni Matbaa, 1955.
- Seven, Şuayip. “Kelâmî Görüşleri Bağlamında Fahreddin er-Râzî'nin Hadislere Bakışı”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2021), 381-410.
- Sıddık Hasan Han, Ebü't-Tayyib Muhammed el-Kannevcî. *Ebcedu'l-'ulûm.* thk. 'Abdülcebbâr Zekkâr. 2 Cilt. Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye-Menşûrâtu Vizâratu's-Sekâfe ve'l-İrşâdî'l-Kavmî, 1978.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl 'Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Tedribu'r-râvî fi şerhi Takribi'n-Nevevî -Ahmed b. Ahmed b. el-'Acemî'nin Şerh'i ile birlikte-*. thk. Muhammed 'Avvâme. 5 Cilt. Cidde-Medine: Dâru'l-Minhac-Dâru'l-Yüsr, 2016.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl 'Abdurrahman b. Ebû Bekr. *İtmâmu'd-dirâye li-kurrâ'i-Nükâye.* thk. 'Abdülkâdir Muhammed el-Mu'tasım Dahmân vd. 2 Cilt. Kuveyt: Dâru'd-Diyâ', 2017.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn 'Abdülvehhâb b. 'Alî. *Mu'îdu'n-ni'am ve mübîdu'n-nikam.* Beyrut: Mü'esasetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1986.
- Şîrvânî, Sadreddinzâde Mehmed Emin. *el-Fevâ'idü'l-Hâkâniyye.* çev. Ahmet Kamil Cihan vd. İstanbul: YEK Yayınları, 2019.
- 802 | db Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-evsat.* thk. Târik b. 'Avdullah b. Muhammed-'Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-kebir.* thk. Hamdî 'Abdülmeccid es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1983.
- Tâhir, Abdulzâde Muhammed - Urpilyân, Serkiz. *Mahzenü'l-'ulûm.* İstanbul: y.y., 1998.
- Tarsûsî, Muhammed b. Ahmed. *Enmûzecu'l-'ulûm li-erbâbi'l-fühûm.* İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıb Paşa, 1062, 1b-86a.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafâ. *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye.* çev. Muhammed Hekimoğlu. İstanbul: YEK Yayınları, 2019.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafâ. *Mevzûâtü'l-'ulûm (İlimler Ansiklopedisi).* çev. Taşköprizâde Kemâleddin Efendi. 2 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1975.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafâ. *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'âtü'l-'ulûm.* 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1985.
- Tehânevî, Muhammed b. 'Alî. *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm.* thk. 'Alî Dahrûc vd. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996.

- Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ. *el-Câmi 'u s-sahih (Sünenü 'l-Tirmizî)*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Mustafa Hüseyin ez-Zehebî. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2010.
- Toksöz, Hatice. "Tarsûsî ve Enmûzecü'l-ulûm li erbâbi'l-fuhûm'u". *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*. ed. Müstakim Arıcı. 403-414. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Turgut, Ali Kürşat. "Ebû Hayyân Tevhîdî'nin İlimler Tasviri: Risâle fi'l-Ulûm". *Diyanet İlmî Dergi* 55/2 (2019), 525-551.
- Turgut, Ali Kürşat. "İlimlerden Örnekler: Devvânî'nin Enmûzecü'l-ulûm'u". *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*. ed. Müstakim Arıcı. 297-319. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Turgut, Ali Kürşat. *İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi Geleneği*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2022.
- Türker, Ömer. "İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi". *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*. ed. Müstakim Arıcı. 63-91. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Ünal, İsmail Hakkı. "İbn Hazm (Hadis İlmindeki Yeri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/58. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yıldırım, Ali. "İshâk Bin Hasan Tokadî'nin İlimler Tasnifi ve Mantık İlmine Dair Görüşleri". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2018), 163-178.
- Yıldız, Sakıb. "Akkirmânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/270. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Yûsî, Ebû'l-Mevâhib el-Hasen b. Mes'ûd. *el-Kânûn fi ahkâmi'l-ilim ve ahkâmi'l-'âlim ve ahkâmi'l-müte'allim*. thk. Hamîd Hamânî. Rabat: Matba'atu Şâle, 1998.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: MÜ İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Zekeriyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed. *el-Lü'lü'ü'n-nazîm fi revmi't-te'allim ve't-ta'lim - 'Abdullah Ahmed Nezîr'in şerhi Hizânetu'l-'ulûm'u ile birlikte-*. Beyrut: Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1998.

